Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Республиканын ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 199 (15419) ◆ 1994 чылдың декабрь 2, пятница ◆ Ат салган шагы 21.00. Садар өртээ 200 рубль.

АЖЫКТЫГ КАЛЕНДАРЬ

Тыва чоннуң кайгамчык төөгүзүнде онза болуушкуннарның бирээзи 1943 чылдың май 20-де болган. Ол болза Ада-чурттуң Улуг дайынынның чылдарында немец-фашистиг эжелекчилерниң халдаашкынын ойтур шавары-биле, ол демиселге киржири-биле тыва эки турачыларның баштайгылары— танкистерни тураскааткан, Тиилелгениң 50 чылынга уткуштур 1994-1995 чылдарның азы Ыт, Хаван чылдарның, ол ышкаш Шагаа календары — 12 ат-сывы-биле, Шагаа хүннери 2000 чылга чедир көргүстүнген тыва дылда кайгамчыктыг календарь республиканың почта салбырларында бар.

Ында «Даңгырак» деп ырының сөзү база бар. Ол ырының сөзүн Черлиг-оол Куулар, аялгазын Сергей Бадыраа чогааткан. Ол ырыны Титов Санчаттың күүселдезиби-биле радиода дамчыдып турар. Ук календарь үчүле чылдар, айлар, хүннер көргүзүп турар эвес, а Тываның төөгүзү-биле холбашкан төлээде, ниити чонга, ылаңгыя аныяктарга, башкыларга, школачыларга дыка ажыктыг болуп турары чугаажок.

Болунуң чонунуң бодал, чүткүлдерин бодарадып, нептередир база быжыглаар дээш ук календарьны ханага делгеп, азыр алырын сүмелээр кижи-дир мен.

Оюн ТОВУУ.

Кызыл хоорай.

САЛДА КУДУЛААН

«Бижиктиг-Хая» кооперативтер каттыжыышкынының «Дуруяалыг» сүт-бараан фермазының кооперативинде саанчылар, бызаа ажаакчылары, инек кадарчылары 24 кижи бар. 9 айның отчедубиле алырга, фермада саар 254 инек бар. Коллектив бо чылын 4522 тонна сүттү саап алыр сорулга салып алган турган. Эрткен 9 айларда ниити саггап сүттүң хемчээли 178 тонна болган, оон күрүнеге азы сүт заводунга 76 тоннаны дужааган, бызааларга 55 тоннаны, керээ чарып, дугуржуп алганы Ак-Довуракта бичии уругларның сүт кухнязынга 48 тоннаны, Кызыл-Мажалыкта өкпе аарыг улустуң эмнелгезинге 4905 кг сүттү саткан.

Оон аңгыда үш тонна хире сүттү чонга, садиктерге, төп эмнелгеге саткан. Ниити саггап сүттүң 105 тонназы бирги, 1695 кг ийиги сорттуу болуп турар.

Саанчылар Лидия Оюн 18 тонна, Светлана Монгуш 17 тонна, Даңзы Сарыглар 18 тонна сүттү 9 айларында саап ап, өске саанчылардан дээре ажылдаанар. Үстүнде саанчылар бир саар инектен ортумаа-биле 900-1000 килограмм сүт саггап болза, чамдык саанчылар үчүле 500-600 кг сүт саггап бооп турар.

Сентябрь айдан эгелеп ниити фермада сүт саалдазы кудулаан. Бир эвес июль, август айларда ниити саггап сүт 35 тонна ажып, күрүнеге 23-27 тонна чедир сүттү дужаап турган болза, сентябрь айда 25 тоннаны саап, 7750 кг сүттү күрүнеге дужааган. Сүт саалдазының кудулаан чылдагааны — саар инектериң чемгерилгезин, оон одарын багай организастаанында.

ЧЕДИШПЕС

«Дуруяалыг« СБФ-тиң кооперативи бо чылын мал чемин барык белеткеп ап шыдаваан. «Кукуруза үрезини чок» дээш кооперативтиң даргалары ону ам ийи чыл улаштыр тарывайн келген, ынчангаш силос чок. Бо хүннерде ферманың белеткеп алган сигени 76 тонна, сенаж 100 тонна, саваң 50 ажыг тонна, кезин, ажаап алган тараазы 85 тонна, амдаа 70 хире гектар кестинмээн шөлде кызыл-тас бар. Ону «Хемчиктен», «Бардыктан» келген 10 комбайн ажаап турда, хар чаапкан. Чарба кылыр тараа фермада ам чок болуп турар. Мындыг эвээш мал чемибиле 372 баш бода малды канчап кыш ажырар боор, байдал дыка бергедээн. Ам үстүнде мал чеминге немежир болза, саваңны бөлүп алыр аргазы бар. Доржу Хертектиң мал чеминге белеткээн 730 тонна сигени бар, оон садыш ап болур. Боттарында мал чеминиң байдалы мындыг, ам өске ажыл-агыйлардан диленип, дарый саттынып алыр арга дилевес болза, хоржок болган-дыр.

СЕПТЕТТИНМЭЭН

Кыштаглаашкынга ферма белен эвес кирген деп чугаалап болур. Инектерни хар чаптарга соок кажааже киирген. Котельная ажыглалдан үнген, эрткен чылын доңган хоолайларны чара тен каапкан. Ам улуг инек кажаазының ийи ужунга колориферлер, ханаларынга электри-биле чылыдар панельдер кожуп салыр деп турар. Чаа бир колориферни эккеп алган, эргиде ажылдап турганының мотору өрттенген. Электрилиг панельдерни (плиталар) Кызылче чаа чагыын киирип бадырган, 36 плита та кажан кээри билдинмес.

Бызаа кажаазы база соок, бызааларны ажаакчылар боттарының бажыңнарының чанында кажааларда аппарып алган ажаап турар. Ам кыш дүжүп, соон келген бызаа ажаакчылары бызааны кажаазынче киирерин негеп турарлар. Бызааларның күшныдалы кошкак.

Ферма септелгезинге ажыглазын дээш шагда-ла ТР-ниң Көдээ ажыл-агый яамызының чорудуп бергени 6 миллион чээли акшазын ам-даа ажыглаваан. Ферма кооперативиниң даргазында чаа ажылдан кирген К. Н.-С: Саая ам чаа ол акша-биле материалдар саттынып, хеделип эгелээн. Шаг-үе манаар эвес, соок хүннүң-не дыңзын олурар, а мал-маган оортан аарып, донуп эгелээн.

САНАЛ

«Бижиктиг-Хая» кооперативтер каттыжыышкында мындыг берге байдалды өөренип көргөш, Барыын-Хемчик кожуун чагыргазының даргазы Д. К. Хомушку, оон көдээ ажыл-агый талазыбиле оралакчызы Ч. Х. Дожулаа олар Бижиктиг-Хая суурга кээп, кооперативтер даргалары, саанчылар, механизаторлар-биле хуралды эрттирип, кыштаглаашкынны канчан эрттирип алырының дугайында чугааны кылган.

Бо ужуражылга хуралга баштай кооперативтер каттыжыышкынының даргазында чоокта чаа ажылдан эгелээн Б. Ш. Саая кооператив бүдүрүлгезинде малды канчап кыш ажырар деп турарының дугайында дыңнадыг кылган. Кооперативтер каттыжыышкынының даргазының кышка удур алыр деп турар хемчеглерин дыңнаарымга мындыг болду: «Бызааларның чамдыызын шалың орнунга ажылчыннарга бээр, садыш алыр улуска садар, молдургаларны, сагбас аныяк малды дөрт малчынга 10-20 баш кылдыр кыштадын бээри-биле үлеп бээр, оларны суггарары-биле сүт сөөртүп турар машинаны суг сөөртүр машина кылдыр эде дериир. «Бардык» кооперативтер каттыжыышкынының инектерин кыштадыры-биле оларга кажаа бээр, оон орнунга силос алыр. Кажаа чылыглап бээри-биле сантехниктер-биле керээ чардынган...»

Дыңнадыгдан алгаш көөрге, фермага үчүле саар инектерни кыштадыр бодап турар, өскезин малчыннар коданынга аппарып бериптер. Фермада бызаа кажаазы улуг, ону чылыдыр одаары ам бергедээн, а аныяк мал кажаалаар кажаа база ындыг, ынчангаш мынчаар бодап турар.

Хоочун, мурнакчы саанчы Даңзы Сарыглардың сапалы мындыг болду: «Чазын кооперативтер даргаларын кукурузадан тарын көрүңер деп Ч. Х. Дожулаа чугаалады.

Хуралга олурушкан республиканың Көдээ ажыл-агый яамызының сайыдының оралакчылары Н. Д. Балчий-оол, М. Ч, Сат олар база саналоналын берип, мал чемин садып алыр талазы-биле дузадан көргүзерин чугаалаадылар. А кожуун чагыргазының даргазы орта чүве чугаалааш, мал чемин садып алыры-биле кожуундан 5 миллион рубльди бижиктиг-хаяжыларга бээрип аазап кагды.

АМ-ДААА БАР

Бижиктиг-хаяжыларга кезин, сараттап алган болза, сиген эки үнген, оон аңгыда долу чаашкынга алыскан тарааны мал чеми кылдыр кезин, ажаап ап болур аргазы база турган.

— Кооперативтерде шупту 120 ажыг кижи бар, ажыл кылыр улус чок, инек кадартыр кадарчы безин тывылбас-тыр, ажылдаар хөнү чок улус-тур бо — деп, кооперативтер каттыжыышкынының даргазы Биче-оол Шактаровичиниң дыңнадыын дыңнааш, кайгап кагдым. Рынок харыдааларының бо берге үезинде ажыл чок олурар болза, кымны кым азыраар боор, ижинхырын канчап тодарыл. Амдаа азырадыкчы хөөнден уштунмаан чон-дур бис ийин, мал чеми белеткеп албаска үстүнден, кожуун чагыргазындан акша-төгерик бээр, ол халас эвес болдур ийин, дедир эгидер акша-дыр. Бижиктиг-хаяжыларның күрүнеден алган чээли акшазының түңү — 215 миллион рубль. Моңу дедир эгидер хуусаа база келген. Күрүнеден акша-төгерикти ап турар, а күрүнеге бо чылын чаңгыс-даа килограмм эзт дужааваап. Шынап-ла, азырадыкчы улустур бис ийин, кажанга чедир мынчаар ажылдаар бис, бодаын көөр үе келбээн бе, бижиктиг-хаяжылар. Эргиде эрестиг ажылдаан турган аталдарыңарны дедир эгидип көрүңер.

Хоюг-оол МОНГУШ.

Дувуренчиг байдал

АТ-АЛДАРЫҢАРНЫ ЭГИДИП КӨРҮҢЕР

Күзен Сарыгларның болгаш өске-даа мурнакчыларның ат-сураа республикага алдаржып турганын дыңнаваан кижилер ховар боор.

«Барлык» совхозтуң дөрт салбырын аңгы-аңгы кооперативтер кылдыр чарып эгелээрге, Бижиктиг-Хая салбыры база аңгыланып, көдээ ажыл-агый бүдүрүлге кооперативи болган.

Ч. Х. Дожулаа чугаалады.

Хуралга олурушкан республиканың Көдээ ажыл-агый яамызының сайыдының оралакчылары Н. Д. Балчий-оол, М. Ч, Сат олар база саналоналын берип, мал чемин садып алыр талазы-биле дузадан көргүзерин чугаалаадылар. А кожуун чагыргазының даргазы орта чүве чугаалааш, мал чемин садып алыры-биле кожуундан 5 миллион рубльди бижиктиг-хаяжыларга бээрип аазап кагды.

АМ-ДААА БАР

Бижиктиг-хаяжыларга кезин, сараттап алган болза, сиген эки үнген, оон аңгыда долу чаашкынга алыскан тарааны мал чеми кылдыр кезин, ажаап ап болур аргазы база турган.

— Кооперативтерде шупту 120 ажыг кижи бар, ажыл кылыр улус чок, инек кадартыр кадарчы безин тывылбас-тыр, ажылдаар хөнү чок улус-тур бо — деп, кооперативтер каттыжыышкынының даргазы Биче-оол Шактаровичиниң дыңнадыын дыңнааш, кайгап кагдым. Рынок харыдааларының бо берге үезинде ажыл чок олурар болза, кымны кым азыраар боор, ижинхырын канчап тодарыл. Амдаа азырадыкчы хөөнден уштунмаан чон-дур бис ийин, мал чеми белеткеп албаска үстүнден, кожуун чагыргазындан акша-төгерик бээр, ол халас эвес болдур ийин, дедир эгидер акша-дыр. Бижиктиг-хаяжыларның күрүнеден алган чээли акшазының түңү — 215 миллион рубль. Моңу дедир эгидер хуусаа база келген. Күрүнеден акша-төгерикти ап турар, а күрүнеге бо чылын чаңгыс-даа килограмм эзт дужааваап. Шынап-ла, азырадыкчы улустур бис ийин, кажанга чедир мынчаар ажылдаар бис, бодаын көөр үе келбээн бе, бижиктиг-хаяжылар. Эргиде эрестиг ажылдаан турган аталдарыңарны дедир эгидип көрүңер.

Хоюг-оол МОНГУШ.

Тыва Республикада өг-бүлени быжыглаар, иелерни болгаш чаштарны камгалаар талазы-биле Күрүне программазын боттандырарынга акша-хөреңгилерни тускайлап бээр дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

1994 чылдың ноябрь 22-де № 505, Кызыл хоорай

Өг-бүлени быжыглаар, иелерни болгаш чаштарны камгалаар талазы-биле Күрүне программазын боттандырарынга 1994 чылдың III кварталында ажыглаар кылдыр Тыва Республиканың Президентизиниң 1994 чылдың февраль 11-де № 132 Чарлыынга дүүштүр мөөңнеттиптеген 110 миллион рубльди хуваар талазы-биле комиссияның түңнелинге үндезилээш, Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Иелериң болгаш бичии чаштарның кадыкшылын камгалаар албан черлерин хөгжүдериниң онза чугулазын барымдаалаш, бичии уругларга эмнелгениң специализастаан дүрген дузаазын чогуур үезинде чедирер сорулга-биле Тыва Республиканың Кадык камгалал, эм болгаш техниктиг хандырылга яамызынга 35 миллион рубльди, оон иштинден республиканың уруглар эмнелгезинге специалист-реаниматологту белеткээринге — 1,5 миллион рубльди тускайлап бээр.

2. Эвээш хандырылгалыг өг-бүлелериң үш хар чедир назылыг уругларының болгаш эмиг сүдүнден аңгы үүлдер-биле азыралдыг уругларның аъш-чемин экижидер сорулга-биле шеглеттинген харысалгалыг «Соок» деп эштежилгени дамчыштыр бичии уругларның аъш-чемин садып алыр кылдыр Тыва Республиканың Кадык камгалал, эм болгаш техниктиг хандырылга яамызынга 10 миллион рубльди тускайлап бээр. Бичии уругларның аъш-чемин Тыва Республиканың Кадык камгалал, эм болгаш техниктиг хандырылга яамызынга тускайлап бээр.

3. Ажы-төлдүг аныяк өг-бүлелерге ажылдаар черлерни немей тургузарынга — 10 миллион рубльди Тыва Республиканың Аныяктар херектериниң талазы-биле яамызынга тускайлап бээр.

4. Өг-бүлелериниң экономика талазы-биле бот-тускайлаң хандырылгалыг болурунга база өг-бүлениң сайгарлыкчы чоруун хөгжүдерингге байдалдарны тургузар сорулга-биле кожууннарның, Кызыл болгаш Ак-Довурак хоорайларының ажаалга баткызының албан черлерин дамчыштыр маадыр-иелерге, хөй уруглуг болгаш бүдүн эвес өг-бүлелерге, өскүс уругларга болгаш оларның өг-бүлелерингге чигеллелиг чээлилерни тыпсырда хуу төлээриниң чамдыызын дуглаарынга 38 миллион рубльди чер-чер чагыргаларының саналдан келгенин өзугаар угландырар.

5. Чер-чер чагыргаларының чонга деткимче көргүзер фондузун дамчыштыр хөй ажы-төлдүг болгаш эне чугула хереглеп турар долу эвес өг-бүлелерге, оон иштинде өскүстерниң өг-бүлелерингге, материалдыг дуаламчыны көргүзерингге 17 миллион рубльди угландырар.

6. Бо доктаалдың күүселдезинге контрольду чонга социал деткимче көргүзер фондунуң ревизия комиссиязынга болгаш Тыва Республиканың Чонунуң социал камгалал яамызының өг-бүле, хөрээженнер болгаш бичии уруглар айтырыгларының эргелелинге даандырар.

Ш. ООРЖАК.

БУЯННЫГ БИЧЕ БҮДҮРҮЛГЕ,

Кызыл-Мажалык суурда Е. Б. Саая удуртканын 9 кижи составтыг «Ачы-буян» деп бүдүрүлге ажыттынган.

Биче бүдүрүлгениң кол структуразы — пенсия, пособие акшаларын ырак-узак черде чурттаан турар малчынларга, чер четпес кырганнарга, инвалидтерге чогуур өйшаанда чедирип бээри. База Кызыл-Мажалык суурда болгаш сумуларда пенсия, пособие акшазы ап турар кижилериниң акша-төгериин үешаанда ол бүдүрүлге төлеп турар.

Боттарының күжү-биле улуг бажыңны тудуп алганнар. Ында чиигеткен өртектиг аъш-чемни садып, дузалал ажыл-агыйынга хереглээр 50 шээр малды база садып алган.

«Ачы-буян» биче бүдүрүлге чүгле пенсия, пособие үлеп бээринге кызыгаарлаттынмайн, ачы-буян чедирериниң янзы-бүрү хевирлеринге деткимче-дузаны көргүзүп турар. Эрткен 9 айларда амыдыралынга чединмес, хөй ажы-төлдүг 36 өг-бүлеге халас идик-хепти садып берген. 7 өг-бүлеге хөмүр-даш болгаш токпак-ыышты халаска дүжүрүп берген.

Беш өг-бүлеге хереглээнибиле акша дузаламчыны көргүскен, 78 өг-бүлеге чиигеткен өртекке аъш-чем аймаан саткан. «Ындыг янзылыг деткимче-дузаны көргүскенивис дээш 365 өг-бүле биске бижимел-биле өөрүп-четтиргенин илеретти» — деп, биче бүдүрүлгениң удуртукчузу Е. Б. Саая меңээ чугаалады. Буянныг-ла деткимче-дузаны көргүзүп турар биче бүдүрүлге-дир дээрзинге бүзүредим.

Буяныңарга улуу-биле четтирдивис, «Ачы-Буян» бүдүрүлге.

Эрес-оол САЯ,
Ийиги бөлүктүң инвалиди.

КАШ ХОНУК ЫНЧААР ТУРАР ИРГИ?

Ужуражылга, ачы-дуза, четтириишкин

Тес-Хем кожуунуң Кызыл хоорайда өөренип турар студентилериниң болгаш сургуулдарының ол кожуунуң удуртукчулары-биле ужуражылгазы болур дээнин дыңнаааш, студентилер болгаш сургуулдар чурттаар черлериниң соңгаларын барып көөрүмге, соңгада көстүр чүве шуут чок болду. Келир үениң ажылдакчыларының — эмчилериниң болгаш башкыларның, агрономнарның болгаш зоотехниктериниң канчаар чурттап, кандыг байдалда турары моон илдеп.

Кызылдың дээди болгаш ортумак өөредилге черлериндe Тес-Хемден барык-ла үш чүс хире студентилер болгаш сургуулдар өөренип турар. Ол хире улуг күш болгаш салгал янзы-бүрү мергежилди шиңгээдип, ажылдап киириптеринге белеткеп турар-дыр. Оларны өөредип, өөредилге черлерин бүрүн доостуруп алыры кожуун болгаш суму чагыргаларындан негеттинип турар.

Студент амыдырал... Тускай эртемниг кижиниң назынында эң-не солун, эң-не хөглүг, эң-не уттунмас үе— студент чылдар ол. Ол чылдарның сөөлгү үеде элээн берге апарганы чүгле студентилерни эвес, оларны манап турар организацияларының удуртукчуларын, адаиелерни дүвүредип турар. Ынчангаш Тес-Хем кожуунуң удуртукчулары Кызылда өөренип турар студентилеринге дуза чедиреринин шиитпирлээннер.

Кожуунуң ажыл-агыйлары болгаш организациялары каш-каш айлар дургузунда боттарының ажылчыннарынга шалың кылдыр бээр акша шыпайн турар. Ону Кызылда өөренип турар ооллар болгаш кыстар база билир. Байдал ол хире бергге-даа болза, өскүс уругларга 42 муң, чартык өскүстерге 32 муң, апаа студентилерге 22 муң рубль дузаламчыны кожуун болгаш суму чагыргалары берген. Оон ыңай эзт, далган чижектиг аъш-чем аймаан база үлеп берген. Ниитизи-биле алыр болза, маңаа үнген чарыгдал он миллионга чытпас. Оон кырынга кожуундан келген чоннуң бодунуң чарыгдалы, кывар-чаар материалдары, ажыл шагы болгаш өске-даа шүүлдедери база бар болгай. Белеткел ажылдары база чаңгыс эвес хүн уламчылаан. Уруг-дарыг өөредип алырынга көскү кичээнгей бо эвес чүве бе?

Студентилерниң болгаш сургуулдарның кожуун-биле аргыжары ылаңгыя дыштаныгада чанары — берге айтырыгларның бирээзи. Кызылда өөренип турар уруг ларның ол дугайында айтырының кожуун чагыргазының даргазы Сүндүвей Мөңге өөренип көөрүн аазаан, а Чыргаланды суму чагыргазының даргазы Ольга Сырат: **«Бис-даа орук өртээнин чартыын төлеп бээр бис»**— деп быжыг сөзүн берген. А ол дээрге 150 муң акшадыр. Шалын безин орта айбайн турар «Чодураа» совхозка ынча акшаны тываны база апаа эвес айтырыг. Совхозуңуң, чонуңуң ол хире сагыш салып турарын Кызылда өөренип турар студентилерниң болгаш сургуулдарның билген турары, аңаа өөредилге-биле, быжыг чурум-биле харыы бээри күзенчиг.

Кожуунуң удуртукчуларының ажыл-ижин ара каай-каай, алдын үезин чидире-чидире, Кызылга кээп, ачы-дуза көргүзүп турарынга четтиргенин бодунуң чугаазынга студент Лилия Тумат өөрүшкү-биле илергейлээн. Ынчангаш өөрүп арага-дары ишшейн өөренирине, боттарының суурларынга ажылдаарынче кыйыгрган. А Кызыл-Чыраа суму чагыргазының даргазы Зоя Лайдын ында башкыларның болгаш өске-даа мергежилдиг кадрларның чедишпейн турарын дүвүрел-биле дыннаткан. Ылаңгыя орус дыл башкылаарынга белеткенин турар студентилерни ол школаже чалаан.

— Мен дайын үезиниң студентизи мен. Биске хүнде-ле 200 грамм хлеб берип турган, ону хоо-тараа-биле холуй быжырып каан болур— деп, удавас чеден харлаар хоочун Чооду Шулуу-Маадыр чагыг сөзүнге чыылганнарны сагындырган. Шулуу-Маадыр Кежик-Чыргалович — Кызылдың № 2 школазының эң баштайгы доозукчузу. Оон чаңгыс классчылары — доктор Юрий Аранчын, генерал Соян Чакар, мөге Алексей Кумаяк, Чыргаланды башкы Адыыа Маскыр, Самагалдайда башкы Тараа Кунгаалай болган доктор Сат Шулуу суглар.

Y. Шынаа сумузунуң чагырга даргазы Диизенмаа Чагар-оол каш чыл бурунгаар база мындыг ужуражылгага киришкенин, ынчаарда Кызылда өөренип турар студентилерниң чөвүлелин тургусканын, ол чөвүлелдиң ажылдаваанын демдеглээн. Ынчангаш чаа чөвүлелди ам соңгуурун, кады келген өөрү Александр Монгуш, Шулууп-оол Биче-оол суглар ышкаш, улуг күзелдин-биле саналдап киирген. Оон түңнелинде тос кежигүннүг чөвүлел тургустунган, оон президентизиниң башкы институдунуң студентизи Чагар-оол Алдынай соңгуттурган.

Ужуражылгага «Хем белдири» солуннуң редактору Седип Монгал журналистерниң чедишпейн турарын опзалап чугаалаан. Ынчангаш студентилер чөвүлелинге элээн түңнүг акшаны шилчидип бээрин аазаан. А журналист Чооду Кара-Куске чүгле ава болгаш кыс улус дугайында шүлүктер-биле долдупган бир чүс ажыг «Эне сөзүн» болгаш бодунуң кылган өске-даа белектерин чаңгыс чер-чурттугларынга тураскаал кылдыр берген.

Студентилер чөвүлели чок болганындан студентилерге материал-даа, мораль-даа талазы-биле дуза ам-даа четпес болганын айтыры чугула. Артистеривисти, цирктеривисти, чаңгыс чер-чурттугларывысты чалаваан. Дээди Хурал депутаттары, улуг дүжүлгелиг удуртукчулар, өөредилге черлериниң төлээлери безин чалалга чок болган. «Үш-Белдир» курорттуң директору Маадыр-оол Шывыкты телефоннаптарымга, дораан чедип келди. Чартык миллион рубль өртектиг путевканы студентилер чөвүлелинге бээрин дугуруштувус. Ол путевканы студентилерге болгаш Кызылдың бүгү чурттакчыларынга лотерея кылдыр ойнаттырыптар. Оон кирген акша студентилериниң өнчүзү болур, а путевка ойнап алган кижи курортка туралаан үезинде дыштаныр. Өске чалаткан улус чок, бодун база чалавас боорга, Маадыр-оол Үрүлеевич үр болбайн чорупту. А путевка дугайын чугаалаарын меңээ даасты. Ынчалза-даа, улус чалаваан болганда, ону ыыттаар шаам чок болду. «Чалатпаан аалчы татардан дора» деп чүвени билип турзумза-даа, студентилерни деткиир, оларны сеткилин өөртүр дээш, дыка-ла кыстым:

Сугга-чарга муңгаштаалган
Сувай шилгим кээргенчиин.
Сумузундан дуза манаан
Сургуул эштиң кээргенчиин.
Кожагарже үнүп чадаан
Коштуг аъдым кээргенчиин.
Кожуунундан дуза манаан
Кожам эштиң кээргенчиин.

Хөөкүйлерге эвээш-бичедаа болза, дузаламчы четкен. Оларның чурттап турар черинин соңгаларын ам көөр болза, көзенек өттүр аскылап каан борбак-сарбак хаптар хыраалай берген турлар боор. Каш хонук ынчаар турар ирги?

Чооду КАРА-КУСКЕ.

Студентилер чурттаар ниити чурталга бажыңнарының соңгаларының көзенектеринден үндүр аскылап каан улуг-улуг барбаларны, хаптарны, четкилерни каш чыл мурнунда бо-ла көөр турдум. Чаңгыс көзенекте безин үш-дөрт барба каттажы берген турар ийик чоп. А ам?

АШТАКЧЫ

Шагаан - Арыгда хөй адырлыг коммунал ажылагый бүдүрүлгезинин ажылчыннары хоорайның арыг-шеверин база харыылап турарлар. Чурттакчыларны ынтөккен богун аштап, чамдык черлерни ширбип, арыглап турар ажылчыннар бар. Оларның харназыны аңгы-аңгы. Аныяк-даа, улгады берген-даа, кижи ортузу чеде берген кижилер-даа бар.

Байыр-оол Донгакович Даваа — оларның бирээзи. Ол дугайында каш сөс бижиир бодадым. Даваа оглу Байыр-оол пенсияда. Ол хирезинде ында ажылдап турар. Ажылгыры аажок, кызымак, анаа олуруп шыдавас — ажылдапла чоруур. Ол коммунал ажыл-агый бүдүрүлгезинде 15 чыл ажылдаан. Ынча үр үеде ажылдаан черин қаары берге.

Донгак оглу Байыр-оол хөй улус чыглыр хоорайның төп базаар чанын, гастроном, столовая чоогун аштаар девискээрлиг. Чоннуң чүве тоовазы кедергей, бокту, саазынны чаңгыс черже октавас, душкан-на черинче чажыштар ийик чоп. Оон кадында садыгжы-коммерсантыларның чурум чогу, туразының улуу мырынай кедергей. Ол хирезинде Б. Д. Даваа даапгап ажылын ак сеткилдиг күүседип турар.

Кызыл-оол САГАН-ООЛ.
Шагаан-Арыг хоорай.

...БУДУКТУГ ЫЯШ ЧАГЛАКТЫГ

Ачы-буянныг чоруктуң болгаш кадыкшылдың Россия фондузунун Тыва Республика салбырының ажылдакчыларының буянныг ажыл-хереэнин ачызын үүгле Кызыл хоорайның инвалидтери, шыдал-быразы кошкак, хөй уруглуг өг-бүлелер эвес, а кожууннарда ындыг чон көрүп, оларга өөрүп четтиргенин члередип турар.

Ооң бир чижээ, чоокта чаа ук фондунуң даргазы К. Ч. Сагды бөлүүн удуртуп алган, Эрзин кожуунга барын, ачы-буян марафонун эрттиргеш келген. Ол ышкаш эрткен неделяда олар Кызылдың эзт комбинады-биле дугуржуп, оон хой эъдин, колбаса кылыгларын, мүн кылырынга таарыштырып каан сөөктүг эзт боодалдарын, кувырдак дээн чижектиг эзт продуктуларын эккелгеш, чиигеткен өртек-биле инвалидтерге (карааның көөрү багай) ийи хүн дургузунда 1 млн. рубльге саткан: 1 кг хой эъдиниң өртээ 2.800, колбасазының — 6200, мүн кылырынга сөөктүг эзт боодалының бир борбааның —950, кувырдактың 1800 рубль кылдыр доктааткан турган.

Келир неделяда Кызылдың сайгарылга баазазындан чиг далганны, ристи болгаш оон-даа өске крупа аймаан эккелгеш, инвалидтерге садар ажылын уламчылаардар.

Кылаштан шыдаар инвалидтер, пенсионерлер тускай шыныызлгазын көргүзүп турган, фондунуң магазининден кээп, хереглээн аъш-чемин садыш алырлар. А кылаштан шыдавас, орунда чыдар, Кызыл хоорайда чурттап турар 69 инвалидке чиигеткен өртектиг аъш-чемни оларның бажыңнарынга чедирип бээр. Бо ажылга садыгжы З. Д. Сат мергежээн, дузалакчыазы кылдыр чаа ажылдап кирген А. О. Кууларны ол өөредип турар.

Фондунуң столоваязы инвалидтерге, кырганнарга продуктунуң бар-ла шаа-биле аъш-чемни чемзиг кылдыр белеткеп берип турар. Оларга чем 50 хуу чиигелделіг. А иттинер-тергелиг, мырынай аргажок дээн инвалидтерни халас база чемгерип турар.

Валентина САТ.

ИХЯ дыңнадып тур

ЧИТКЕН САРЛЫК ЭГИТТИНГЕН

Бо чылдың сентябрьда ИХЯ-ның мал оорунга удур демисел чорудар килдизинге Чөөн-Хемчик кожуунда «Чыргакы» совхозтуң 140 сарлыын август 16-да билдинмес кижилер оорлаан деп медээ келген.

Ол хереги истээри-биле ИХЯ-дан, мал оорунга удур демисел чорудар килдистен салбыр даргазы милицияның майору С. К. Кыныра база Чөөн-Хемчик кожуунуң ИХК-ның ажылдакчылары О. Ховалыг, Ш. Күжүгет кады чорааннар. Ол истелгени кылып чорааш, Чөөн-Хемчиктің ИХК-ның шагдаа ажылдакчылары әлээн каш сарлык үдүрген «ГАЗ-53» машина эскерип кааш, доскаш хынаарга, шагдаалар-биле кады чораан «Чыргакы» совхозтуң малчыны чидириқкени сарлыктарының ийизин ол чүдүрүп каан алды сарлык аразындан танып каан.

Машинаны Кызылда чурттап турар Андриян Бүроүт-оолович Ооржак дээрзи мунуп чораан. Ук машина Өвүр кожуунда бир арат ажылдагылыг кижиниң машиназы болган. А. Ооржак ол алды сарлыкты малчыннардан аалдан алганын тайылбырлаан. Чөөн-Хемчик кожуунуң ИХК-ның ажылдакчылары машинаны Хандагайты суурга аппарып, милиция даштынга тургузуп кааш, Чаданаже дедир ашкаш, даартазында хүн ИХЯ ажылдакчылары-биле кады кээрге А. Ооржак алды сарлыкты дедир Саглы-Бажы ажыргаш, бир черде дүжүрүп каапкан болган. Шагдаа ажылдакчылары А. Ооржакты тып алгаш, сарлыктарны кайда дүжүргенин база аалдан алырда кымның аалыңдан алганын айтып бээри-биле кады чорупканнар. Саглы-Бажыңга ээн черге келгеш, А. Ооржак сарлыктарны машина ыырындан, самосвалдан туйбу дүжүр төккен чүве дег, тө октадыпкан баргап болган. Ооң түңнелинде таныттынган бир сарлык кемдээн, өлүп чыткан. Шагдаалар чогуур документилерни тургуснаш, А. Ооржактың ийытканы-биле «Саглы» совхозтуң сарлык кадарчызы Виктор Калдар-оолович Кууларның аалынга кээрге, ол Ооржакка ийи сарлыкты бергенин бадыткаан. Черде өлүп чыткан сарлыкты В. Кууларга көргүзерге: «Мээн бергеним ийи сарлыктың бирээзи бо-дур» — деп өөгөн.

Им-демлээ сыр өске ийи сарлык ооң коданында каанын, канчан чедип келгенин, коданлан ыаап-ла ол ийи сарлыкты А. Ооржакка чүге, чүү дээш бергенин тайылбырладырга, В. Куулар тодаргай болгаш дорт харыы берип шыдавас болган. Ол хамаанчок болунуң отчедунда турар мал-магаанының сан-түнүн булулгаазыныг кылдыр тайылбырлаар болган.

Читкен чүс дөртен сарлык Өвүр кожуунуң девискээринде деп шагдаа ажылдакчыларының бодап, каразын турганы бадыткаттынып эгелээн. Истелгеге шаптық катпазын дээш, В. Кууларны тур када хоругдалга олурткан каан.

Истелге чорун турда, Любовь Санчи-Билиповна Кууларны факт, барымдаазы меге билдириишкин бижип алгаш, Президентиге, респрокуратурага чедиш, ашаамны актыг черге бажыңнады, саап ижип олурган инээм чүве деп мегелээн. Шынында ол сарлык дээрге ишек эвес, а сувай сарлык болгай. Депутат-даа чораан кижи мен деп, истелге кылып турар шагдааларны буруудадыр, Кызылдан болгаш кожуундан ийи машина даргалар эккелгеш, бистиң ажылывыс хынадыр; истелгени дарый соксадырын негеп, ажылдап чорун турган шагдаа ажылдакчыларын Саглы девискээринден кандыг-бир арга-биле ырадыптар арга дилеп шаг болган.

Шагдаа ажылдакчылары истелгени уламчылап чорун тура, Саглы сумузундан база бир өске, каразыттырын турган бөлүк кижилерни илередип тыпкаш, читкен 101 баш сарлыкты «Чыргакы» совхозка эгиткен.

Виктор Калдар-оолович Куулар сөөлүнде келгеш: «38 сарлыкты алганым шын, ак өңүүг бир сарлыкты соккаш, кожа турар өглерим-биле үлежин чипкен бис. Өлүп чыткан сувай кара сарлык ол үжеп сес сарлыктың бирээзи чүве» — деп сөглээн. 38 баш сарлыкты В. Кууларның «Чыргакы» совхозка ынчаар эгиткени ол. Чөөн-Хемчик ИХК-ның истелге салбырында бо фактыга хамаарыштыр херек оттурунган.

Бо истелге чорун турган үеде кожуунларга бензин үзүктелип, шуут чок болуп, аргыжылга дендин бергедеп турган. Ынчангаш шагдаалар хар чаан турда аттарлыг бедик тайгаларга сарлык дилеп, ээн кыштагларга хонуп, түрен чорун турда, биске бүүревейн, бистиң ажылывыс хынадып, шагдаа ажылдакчыларын ол-бо деп сөглеп чоруур кижилерниң бар болу бээри дыка хомудаңчыг болур чорду. Ынчалза-даа бисти хынап келген даргалар «хомудакчының» бижээн билдириишкининде фактыларның бадыткаттынмаанындан буруузуп миннин: «Истелгени уламчылаңар» — дээш чоруй барган.

Бо чаңгыс чижектен алгаш көөрге, оорларны деткип, оларның кайда, чүү кылын турарын билир, көргеш хиреминде ыыттавас таварылгаларын истелгеге шаптыктан турар-дыр. Оорларны чажырын, билбээченнен турбайн, оларга удур бүгү чон демисешпес болза, эки түңнел черле үнмес деп чүве билдингир ышкажыл. Үстүнде көргеннивис оорлар дөрт, беш эвес, а бүдүп коданда — 140 сарлыкты эккелгеш соп чип, салыпсаарын турда, кым-даа көрбээн, билбээн бе? Түңнелден бодуңар үндүрүп көрүңөр даан.

Сергей КЫНЫРА.

ИХЯ-ның мал оорунга удур демисел чорудар килдизинниң салбыр даргазы, милицияның майору.

ШКОЛАЛАРНЫ ООРЛАВАЙН КӨРҮҢЕР!

Сөөлгү үеде солуннарда оор чорукка удур материалдар хөй үүнүп турары эки. Ол хиреде-ле оор чорук эвээжевейн турар. Мен база бо чүүлге хамаарыштыр мону бижин олурарым бо.

Бистин Тээлиниң № 1 ортумак школазы кожуунда улуг школа. Ында шупту 945 өөреникчи, 80 хире башкы, кижизидикчи ажылдап турар. Өөредилге-кижизидилге талазы-биле ажылды маңаа амдыызында бижиивейн. оор чорук дугайында бижиксеп олур мен.

Бистин суурнуң чурттакчыларында бо школага өөреймейн, бо школага ажытөлүн өөретээн улус черле чок боор. Ол хиреде-ле ыракка ыынчыг, чоокка чованчыг кылдыр бо чагаана бижиирин менн тургустунуп келген байдал албадап келди. Ол болза школаның эткевин, сонгаларының шилдерин оорлаар чорук. Ам кыш дүжүп, соон эгелээн, а школаның сонгалары амдаа чедир шилдеттинмейн турар. Чурттакчы чон ону оорлап турарының ужун ыыдыг дээрзин чижектербиле бадыткап көрейн.

Бажыныың сонгазының шили буступ каарга, бир хөрээжен кижи эжинге мынча деп бар чытканың өөреникчим чугаалады: «Сонгам буступ каарга, эге школадан ап алыр дээш баарымга, рамазын дедир салып каан, ам улуг школадан канчан уштуп алыр чоор» — деп эжинге чугаалап чораан. Ол ие кижиниң, оон кады чораан эжипил арын-нүүрү каны хире деп бодаар силер? Чок болгандыр. Бо материалды помчааш боттарын танып-ла кааргдар боор. Өөреникчим оларның аттарын билиес болду.

База бир чижек. Чогушкан оолдар аңмаарының сонгазының шилип бузуп каарга, бажын ээзи шилдеп беринер деп негээрге. олары дораан халып чорупкаш, шилди эккелгеш кылып берген. Школадан адыра шаап алдывыс дээн болган. Ону дыннаан кижиден ат-сывын айтырарымга. адап бербес болду, коргары ол чүве ыынаан. Ол бажынын ээзилаа, ол оолдар-даа бистиң школавыстың доозукчулары улус дээрзи билдингир. Аттыг-ла чөгенчиг, чованчыг чүве чорду.

Школавыста чаңгыс каът шилдиг сонгалар ам-даа хөй. Шилдээр шил чок. Бар шиллерни оорлап турар.

Черле ынчаш школа суурнуң халас хандырылга черн эвес-ле болгай.

У. КУУЛАР.

Тээли ортумак школазының директору.

БОЛУУШКУННАР. ФАКТЫЛАР. МЕДЭЭЛЕР

Бүгү чурт экономиктиг болгаш политиктиг өскерлиишкиннерни ажып эртип, чаа ёзу-биле ажылдап, чурттап турар үеде болгай бис. Оон уламындан кандыг-даа ажылагыйларның адырларын сайзыраңгайжыдары, ажылының утка-шынарының, угланыышкыннарының талазы-биле үндезинин өскерткен.

Чижээ: Россия Федерациязының девискээринде черлик дириг амытаннарны камгалап хайгааараар, ажыглаар талазы-биле ажыл-агыйларны, эртем-шинчилел институттарын Россия Федерациязының демократтыг тургузуушкунунга үндезилеттинген, рынок политиказынга хамаарыштыр кылдынган негелделерге дүүштүр, таарымчалыг байдалдарны тургузуп, аңныыр курлавырларын чөп, шын ажыглаар болгаш оон хайгааралын экижидер сорулга-биле Россия Федерациязының республикаларында, крайларында, областарында аңныыр ажыл-агыйларын, күрүне структуразын чаарткан.

Россия Федерациязының Чазаа 1993 чылдың июнь 23-те № 539 доктаалы-биле Россия Федерациязының Кол аңныыр ажыл-агый эргелелин Россия Федерациязының кодээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының чапында Аңныыр курлавырларын чөптүг ажыглаар болгаш хайгаараар талазы-биле департамент кылдыр эде тургускан. Департаментиниң даргазы Россия Федерациязының Кодээ ажыл-агый болгаш аъш-чем сайыдының оралакчызы болбушаан, ол яамыга дорт чагыртыр болгаш хамаарылгалыг. Ол чүүү тайылбырлап турарыл дээрге, чурттун сонгу девискээрлериндe колхозтар, совхозтар аң болгаш иви ажыл-агыйларлыг болгай. Олар дээрге чурттун чымчак алдын-биле кирип турар орулгазының чартык кезиинден хөйүн күрүнеге кирип турарлар.

Бо үеге чедир аңныыр ажыл-агыйы Россияның Кол аңныыр-тывыш ажыл-агый эргелели, Кодээ ажыл-агый намызы, Аңчылар болгаш балыкчылар ниитилели, Россияның шериг «Динамо» болгаш өске-даа чамдык ыяш ажыл-агыйларлыг албан черлеринге кирип турган болгай. Баштайгы адаанывыс ийи албан чери эң улуг девискээрлиг болгаш ажыл-агыйларлыг, аңныыр девискээрлериниң 60-70 хуузун эзлеп турган болгаш тускай белеткеттинген ажыл-агыйлыг система турган. Ол бүгүү өөренип көргеш, эде тургузуп, ийи улуг ажыл-агыйларны катканы ол.

Аңныыр ажыл-агыйы

БАЗА БИР ДЕПАРТАМЕНТ

Россия Федерациязының Чазааның № 539 доктаалынга үндезилээш, Тываның аңныыр-тывыш каттыжыышкынының баазазынга Тыва Республиканың Чазааның 1994 чылдың март 22-деги № 78 доктаалы-биле Тыва Республиканың Кодээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының Аңныыр курлавырларын чөптүг ажыглаар болгаш хайгаараар талазы-биле департаментизин база тургускан. Ынчангаш Россия Федерациязының Чазааның 1993 чылдың ноябрь 4-те № 1108 доктаалында «күрүне органнарының дириг амытаннарны чөп ажыглаар болгаш хайгаараар тускай төлээлекчилери» дээнин барымдаалаан. Тыва Республиканың Кодээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының Аңныыр курлаларын чөптүг ажыглаар болгаш хайгаараар талазы-биле департаментизиниң чаңгыс аай күрүне системазында кирип турар болгаш оон акшаландыртынын турар.

Аңныыр департаментизиниң кол сорулгалары: эртем-техникага үндезилээш, күрүне чергелиг аңныыр ажыл-агыйны башкарары болгаш сайзырадыры; аңмеңни, куштарны камгалап, хайгааараары, чөптүг, шын ажыглаары, өстүрери; өлүкеш талазы-биле күрүне монополиязын хандырары; аңныыр дүрүмнерин сагыыры болгаш аңныыр курлавырларын өйлевишаан, аңчыларга бидеттерни бээри; аң-меңни, куштарны, суг чеменгилерни камгалап, хайгааараар болгаш чөптүг ажыглаар талазы-биле хоойлу-дүрүмнерни, саавырларны, хоойлу дүрүмнерге немелделерни, кызырылгаларны, өскерилгелерни киирери; аңныыр дүрүмнерни ажылдап кылыры; дириг амытаннарның чыл санында ниити баш санын тодаргайлап санаары, оларның чеже хирезин аңныыр сезонунда өлүрүн, дириг амытаннарны өстүрүп көвүдедир сорулга-биле чаа черлерже көчүрериниң ажылын углап, башкарары; аңныыр девискээрге дириг амытаннарның чизе-даңзызын чорудуп, күрүне ажыл-агыйлар, кооперативтер, колхоз-совхозтар, хөй-ниити органнарынга аңныыр девискээрлерни быжыглаары болгаш башкарары; кандыг-даа дириг амытаннарның бойдус камгалал талазы-биле киржилгезин, хамаарыдгазын барымдаалавайн, республика девискээринге аңныыр фондуну, саавырларны, хоойлу дүрүмнерге немелделерни, кызырылгаларны, өскерилгелерни киирери; аңныыр дүрүмнерни ажылдап кылыры; дириг амытаннарның чыл санында ниити баш санын тодаргайлап санаары, оларның чеже хирезин аңныыр сезонунда өлүрүн, дириг амытаннарны өстүрүп көвүдедир сорулга-биле чаа черлерже көчүрериниң ажылын углап, башкарары; аңныыр девискээрге дириг амытаннарның чизе-даңзызын чорудуп, күрүне ажыл-агыйлар, кооперативтер, колхоз-совхозтар, хөй-ниити органнарынга аңныыр девискээрлерни быжыглаары болгаш башкарары; кандыг-даа дириг амытаннарның бойдус камгалал талазы-биле киржилгезин, хамаарыдгазын барымдаалавайн, республика девискээринге аңныыр фондуну бодунуң аңныыр инспекторлары, хайгааракчылары, хөй-ниити аңныыр инспекторлары-биле күрүне хайгааралын чорудары; аңнаарының үелерин, агаар-бойдустуң байдалдарын, азы өскедаа чылдагааннардан дириг амытаннарның баш санын камгалаар сорулга-биле чамдык дириг амытаннарны аңнаарын хорууру-биле Тыва Республиканың Чазаанга сүмезин киирери; чурум ёзугаар методиктиг удуртулгаларны чоруткаш, тускай хайгааралдыг черлерни (заказниктер) тургузар дугайында саналдарны киирери; аңныыр ажыл-агый черлериниң аңнаашкын талазы-биле бүгү кылын турар ажылдарын хынап контрольдаары; аңнаарының дүрүмнерин хажыдын төтчеглекчи чоруктарны үүлгеткеннерге протоколдарны тургузуп, тыпкан олчазын хавырып, административтиг хемчеглерни онаар болгаш бир эвес күрүненің аңныыр фондузунга улуг түүнүг когаралды чедирген таварылгада, төтчеглекчилерге таварыштыр хомудал-негелдени милиция, суд органнарынга киирери; милиция, бойдус курлавырларын камгалаар талазы-биле органнар-биле болгаш хөй-ниити органнары-биле сырый ажылдаары дээш оон-даа өске ажылдарны, аң-мең камгалалының талазы-биле чорудар сорулгалыг.

Аңныыр департаментизи бодувун ажылын колдуундала май айдан эгелеп чорудуп келген. Ол үеге чедир бодунун төп аппарадынга болгаш кожууннарның девискээрлеринге ажылдаар аңныыр инспекторлары, структурада көрдүнген штат ёзугаар кадрларны шилип тургускан. Кожууннарның охотоведтерин кожуун чагыргаларының даргаларының сүмелээнин ёзугаар киирип алган. Амгы үеде Эрзин, Сүт-Хөл болгаш Өвүр кожууннарында кадрлар чок боон турар. Аңаа кадрларны дараазында чылдың бирги кварталында чедир четчелээрин планнап турар.

1992 чылдың июнь 10-да Тыва Республиканың Чазааның № 32 доктаалы-биле оон мурнунда Тыва аңныыр-тывыш каттыжыышкынын структуразынга турган аңныыр инспекциязын, республиканың Долгандыр хүрээлелди камгалаар яамызынга шилчиткен болгаш аңныыр хайгааралын чорудар талаптарын чөптүг ажыглаар болгаш хайгааараар талазы-биле департаментизиниң улуг охотоведи.

АКЫМ-БИЛЕ ДИИҢНЭЭНИМ

ЧЕРЛЕ УТТУНДУРБАС ИЙИН

Алдыы-Ишкинин Үстүү-Шивилиг деп черге чурттап чораан ачамның төрели оор акый ыыдыг-на ачамбиле эмеглежин тараа тарыр, ажаар чораан чүве. Бир-ле күзүн тараа ажаалдазы доозулган, онезги акый чанар дээн-не мындыг. Аттанырынга белеткенин алган, мени толтан көрүлээр болду. «Чы-не кандыг болчук ирги» деп оодан, эпчоксупа бергеш, бодумну долгандыр көргүлдим-даа.

— Хары каш анарган бо оолдуң, акый? — деп ачамдан айтыра-дыр.

— Келир чылын он дөрттээр кижи ыынаан бо, уктуну-биле он үштенкен-не кижи-дей-дир.

— Эржигеш болган кижи ышкажыл. октябрьын чээрбиледир чорудуптар силер бе, мен диинээринге өөредип каайн — дидир эвеспе.

Ачам бодаанмайн-даа:

— Ынчаар ыынаан — деп кагды.

Өөрээнимден хүлүмзүрүй каапканымны безин эскербейн барын-тыр мен. Чаала эпчоксунган сеткилим ынчаар солчу хона берди.

— Эттти аалдан өлүрүп алгай бис аан, тараадан соктап алзын. Боо-даа алган хөрээ чок, чиигги сүргей «сыгыр октуг» оар чүве, ону чүктээр ыынаан, октан харын тып ооор силер, акый — деп чагыды.

Хонуктар саадаар эвес, шуужуп эртип-ле тур. Тараады хооруп, соктааш, аржы холааш, дашты дүктүг алгы хапта уруп ап-ла тур мен.

Хуусаа-даа келген, ачам Хояр-Мелдер дээр аъдывысты хынамчалыг эзертээш, таалыкны иштеп артындыргаш баар аалымның оруун айтынчагып-сургааш, олча-омактыг чоруурумну йөрээп аъткарды-ла эвеспе.

Алдыы-Ишкин деп черже чоруп-даа көрбээн кижи-ле болгай мен, Хояр-Мелдерни кезек-кезек челдирип каан, Алдыы-Ишкинни өрү үүнүп-ле ор мен. Күскү хүннүң херели кыйганыр, чылыдары кошкай-даа берген болза, дээрниң аязы хиндинде хир-даа чок, кезек-кезек одуруглардан харап каан чортун өрарга, Ишкин суунуң арыы салдан ойнаан кадыгыларның хөлегезинден бээр тодазы-биле көстүп чоргулаар. Оруу багай, дажаң хем иштинге хүнзедир чоруурга шыланчыг болбайн аан. Аалдар кыштагларынче чоокшулап, доора хемнерже күзеглеп көже бергилээн. Ишкин иштинде кирип шайлаптар аал-даа чок болду.

Элээн орайтай бергенде, хем ийи чарлы берген белдир черде келдим. Чогум каны адырынче баарын билир эвес мен, аъдым аксын тыртып алгаш көрүп турарымга, он талакы адыры делгем хире боорга олче чорупкан мен. Ол аразында оруум уунда бир аалдың ыды ээре берди. Оон уу-биле чорун орарымга, улуг өдек черде чаңгыс өг бар болду. Улгады өерген ирей, кадай үүгүлеп келдилер.

Аъдымдан дүшпейн чыда-ла амыр-менди солушкаш, акымның аалын айтырдым.

— Өскээр келген-дир сен, оглум, бо Каргал деп хемдир. Ишкин куду чыдып калган-дыр — деп бо ыынаан.

— Орайтай берген-дир, хонуп ал, чедер черин ам-даа ырак-тыр — дижирге, кыргаанарның аайынга кирептим.

Даартазында сагыш човангыр хөөкүй кыргаанчай чедер черимниң оруун черге чуруп көргүзүп оргаш, тодазы-биле айтып берген ийин. Буянныг ирей, казайның чылыг өөнге хырны тодуг, буттары чылыг, чыргаан хонуп алган оолчугаш хей-аъды көдүрүлчек, оруун уламчыланканын помчукчу эскерип-ле ор боор.

Ишкин хемнин кезек-кезек шөлчүгештеринге эки мелдерниң дуюгларын хырыгайдыр, даваннарын хере-хере бастырыгай каттылап, хемниң ийи талазында бедин үүгүлээн каттарда бойдустуң күскү чурумалыга алзыр, янзы-бүрү өң-биле шыптынган арга-ыяшты эртенги хүннүң херели улам-на аян киирип, сагышсеткилди доюлдуруп кээрге, кударалдың аилгаларын сыгыра бергенимни эскерип кагдым.

Ол шагда көдээ кижи шак эдилеп чораан эвес, үе-шакты хүнче көрүп, даап-бодап чоруур боор чүве.

Ам бодап көөрге, 11 шак үезі хире-дир ийин, ынчан болза биче дүүш дижир үеде хемниң он талазынган бады келген доора хемчигештің аксында оттап чораан аттарны танып кагдым. «Шивилиг бо-ла сен ыынаан» дээн бодал-биле олче ээпкен мен.

— Диинг агара берип-гир, дүгү четчи берген чорду, далажыылы, дүүмай — акыйның чугаазы ыыдыг болду. — Аттты, ботту дыштандырарынга чаңгыс хонук четчир — дей-дир. Чыл бүрүде диинчеп чанчыккан, үе чидирер хөөнүнүн чогула илден болду.

Диинг тургу дег черлерге доктаап чораш, Алдыы-Ишкинин бажы-биле ашкаш, Уру хемниң кыдыынга келдивис.

— Сугдан узуп эккел, оол, шайдан тиге каавыт. Мен мыя көстүп чыдар кара өзенни көрүпкеш кээйн. Ол пөштерге диинг турар чер.

Шай хайындырар пажым алгаш, суг кыдыынче базыплаттым. Өршээ бурган! Карак шокараннаар, хем суунун дүвүнде кады өрү угландыр бадып-бадып турган чүве дег, кара шаарла чүве дивес силер бе, кезек када ангадай берген кайгап тур-ла мен. «Уру хемниң балыы аът-биле кежерге, мал дуюундан өөз агаранайныр өлүп бадып турар, өөренмээн мал оон суунун балыксыынга ижин шыдавас» — дижип чугаалажырын дыңнаар кижи мен. Карак-биле көрбээн кижи чүү деп бүзүрээр боор дээр болгай деп иштимде бодан кагдым.

Хояр-Мелдер каяа суг кежер дээр силер, кежиг аксынга кээривиске сугже кирбес, хаайы каргыраар, дедир буруур мындыг болду. акый соондан кымчылаарга, доора шураш база хоржок.

— Узун-дынын ужун менээ тутсувут—дидир. Октан бээримге, төрепчилей каапкаш: «Соондан соп олур моованы» — дээш, сөөрткеш кирипти. Мен эзерям кырында кымчым чайып, үрүдүп ор мен. Ынчаар-ла кожаннадыр шурадып чораш, кежип алдывыс. Кымчы чайып дүвүрээр дээш, өлүп баткан балыктар-даа көрүп четтикпедим.

Хояр-Мелдер деп чүге адай бергенин помчукчуга хөөрей каптайн: Оон чаңын билбес кижи аъттаныры берге. Эзеңгини тепкеш дап бээрге, он талазынче былдай дүжер, эзер кырынга четпейн шала олурар сен. Эзер кырынга олурар деп чорда, солагай талазынче былдааш, ажыр олуртур бак чаяанныг мал боор.

Урунун ыыдыы сыны Откан-Суг, Хемээр-Суг деп черлерге келдивис.

— Колдуунда-ла болаа мынчаар элээн доктаар боор бис, артынчаан чиигедир сен бе? — дидир. «Че, көрдүн бе, акыйның кажарын орук дургаар артынчаан чиигедип чораан, мени хүнезинимге дээртпээн-не болгай» — ындыг бодал бажымга чык дилди. Таалыным аксын чешкеш, хапта тараамны ушта шелгеш, аксын чеже кааптым. Карак соглурла оо ыынаан, аңгадаанымдан дылым уштуна берген кайгап, тур мен. «Халак-ла халак, кончуун ачамның, демей хаптарны салчапкандыр, ааржылыг хан суп каан ышкажыл» — дээш, акымче дидим эвес көрүп келдим.

Чырыын сырташ кылгаш:

— Кым кандыг хүнезиниг болдур, оозун чиир апаар — дей-дир.

Мээн эпчоксунуп, мунгарай хона бергенимни эскерип кааш, чазамыктааны ол ыынаан.

— Ажырбас, дунмам, ааржыдан хөйну холуп ап чоруур бис, кара шайга харын эки, тодуг болбазыкне — деп кагды.

— Эртенги хүнде дииннер сирт кырынга одарлаар эвеспе, дүүште арганы ортулап бады кээр, кежээ хем кыдыы, өзеннерже кирип кээр, бо хүн диинээр черин ол эвеспе — дээш, мени эртениң-не сургааш чорудар, болу одагга артып каар кижи болду. Кежээ кээрге, база одагта олурар, ол хиреде чээрби, үжеп чедирикен боор. А мен хөөкүй хүнзедир тургузу кылаштан каапкан, хөй дээрге-ле алды, чеди диинниг боор чордум.

— Мен чүге диинг тыныас кижи мен, силер хүннүң-не хөй диинни кайыын боолап ап турар силер? — деп, айтырдым ийин оң.

— Бо чылын диин чажытта, хоруурр ковчуг, сен кеде билбес-тир сен — дээр болду.

Хүн ажар чоокшулай берген, одаг уунче ээпкен мен, мурнумда чаа кылаштап эрткен кижи изи бар болду, истээш чоруплаттым, акымның чудук кырында олуруп чытканын эскерип кагдым. Чоон ыяш артынче чашты бергеш, көрүп тур-ла мен. Чудук кырында өрү көрүндүр чыдып-ла алды. Ол аразы шаарчыг-даа болган. Ынчанмайн канчаар, школаның башкыларының болгаш өөреникчилериин-даа аразында ам бистиң аравыста чок улус база хөй болган. Чыылганнар эш-өөрүнүн болгаш башкыларының дугайында сактып, чугаалажып шаг болганнар.

Республиканың ацгы-аңгы булуңнарында болгаш республикадан дашкаар-даа чурттап чоруур школаның доозукчулары болгаш башкылары боттарының сактыышкынары-биле үлешпишаан, моон соңгаар-даа школаның сайзырап өөрин күзеп, чаагай чанчылдарын уламчылаарын амгы өөреникчилерге чагып турганнар.

Школаның төөгүзү-биле таныжып, фото-чуруктарны көргениниң соонда школаның, аалчылары белектерин тыыскан.

Ужуражылга-кежээ Культура бажыңынга байырлыг концерт-биле болгаш шайлаашкын-биле доозулган.

В. САНДАН-ООЛ.

ТЫВААЛАП ӨӨРЕНИИЛИ

Тыва Республиканың Чер курлавырларының болгаш чер тургузуунуң күрүне комитединиң аппарадының орус дылдыг ажылдакчылары тыва аас чугааны өөренип эгелей берген.

Комитеттин удуртукчулары оларның күзелин хандырары-биле тыва дыл кичээлин эрттирер тускай эртемнинг башкыны шилип тыпкан.

Тыва дылды өөренип турарларга таарымчалыг шакты, хүннерни тодараткан. Баштайгы кичээлге ужуражы бергеш, «Экии, кирип болур бе?» дээн чижектиг сөстерни шын адап өөренип турган. Тыва дылдың аянын, хөөнүн, онзагай чаражын күрүне комитединиң орус дылдыг ажылдакчылары сонуургап магадаан.

Эртемден башкыны кичээлге чалап эккээр, ол-ла хөлге-биле хүндүлеп аъткарып чедирер кылдыр күрүне комитединиң удуртулгазы хүлээнип алган.

Экер-оол КЕЧИЛ-ООЛ.

ШКОЛАНЫҢ 60 ЧЫЛЫНГА

УЖУРАЖЫЛГА-КЕЖЭЭ

Каа-Хем кожуунун Ильинка ортумак школазының 60 чыл оюн демдеглеп эрттиргеп. 60 чылларның дургузунда школадан суурга болгаш республикага-даа билдингир кижилер үнгүлээн. Оларның аразында Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры, комбайнер, амгы үеде пенсионер Дойбап Демьянович Даваа. ТР-нин Президентизиниң национал айтырыглар талазы-биле чөвүлекчизи Владимир Баринович Багайоол СЭКП-нин XXV съездизиз аттыг совхозтуң директору Николай Владимирович Барбалдай болгаш өскелер-даа.

Школаның төөгүзү кончуг солун. 20 чылларда орус эге школа болуп ажылдап эгелээн. Ынчалза-даа удаваанда акша-хөреңги чедишпес болганындан, база башкылар чедишпес, өөреникчилер эвээш болган ужун школаны хаар ужурга таварышкан. Ильинканын школачылары Авыйганга, Балгазынга барып өөренип турганнар. 1934 чылда Маймазын, Петропавловск суурларын (ынчангы суурлар) эге школаларынын баазазынга катап база Ильинкага каттышкан школаны тургускан. Дайын соонда школа баштай 7 чылдыг, оон 8, оон соонда ортумак школа кылдыр эде тургустунгулаан.

Ужуражылга-кежээни школаның директору Алексей Арбычыгаевич Таржа болгаш өөредилге эргелекчизи Полина Бариновна Дүлзүкей эрттиргеннер. Олар 1934 чылдын доозукчуларындан эгелээш келгеннерни бот-боттары-биле таныштырганнар. Таныштырылга үезинде өөрүнчүг-даа, шаарлаан чүве. Ол-ла үеде школаны ортумак школа кылдыр эде тургустунгулаан.

Ужуражылга-кежээни школаның директору Алексей Арбычыгаевич Таржа болгаш өөредилге эргелекчизи Полина Бариновна Дүлзүкей эрттиргеннер. Олар 1934 чылдын доозукчуларындан эгелээш келгеннерни бот-боттары-биле таныштырганнар. Таныштырылга үезинде өөрүнчүг-даа, улуг үр-даа болбады, акый турган, каш-ла базым кылаштааш, оирээни боолап алды. «Чажыдын билип алдым эвеспе» дээн бодал-биле дуюкаа дезиплеттим. Элээн кылаштап чоруй, чоон чудук кырынга ойталааш чыдыплаттым, долгандыр ыыштар бажын көрүп чыдарымга, бир шивиниң будуу шимчей берди, кайынын көстүп кээр эвес дээш кайган-ла чыдыр мен, кожазында ыыштан хар буругайны берген дег болза-ла, будук кырында бо-ла «сык-сык» кылдыр шимээрген олура дүжүп чыдыр. Ковайын чыдырымда-ла боо ыыды тырс — дээн соонда, «селбегер көк» төөректелип бады-ла келди. «Мурнадыптың бе, оол» диеле акый бо-ла каттырын тур.

— Чыдып аарга көстүр чүве-дир аа, акый?

— Шаараш ыыштыг черге ынчаар кедеп болур.

— Шыргай аргаларга болза?

— Дыңнаалаар херек, даг-жан болбас.

Акымның диинээринге мергежилиниң, оон кежин союп, ажаап турда шалыпкының ол чурттун чону магадан чугаалажыр чораан ийин.

— Таңды кежинге чазыйлап болбас, кыыштаглап кежер үе келген-дир, чаныптаалы, дунмам — бир катап ынча дей-дир.

Уру хемни дедир кешкеш, шуудапкан биҫ.

Оран-таңдым ээ көрду
Откан-Сугдан хайырлады
Ожук-пажы белен турар
Ортун карам манап ор боор.
Херин-даа бол, ырак-даа бол
Хемнер-Сугдан хайырлады
Хевис чаткан, олбук чаткан
Хеймер карам манап ор боор.

деп ырлагылааш, каргыраалап, сыгыртыгылаарга, акыының челер-каразы кулактарын хачыланнадып, кудуруун көдүргеш, донгайты шелип, давыы, ээгиледип орар апаар чораан ийин.

Аваа МОНГУШ.

Эрте-бурунгу шагдан бәәр бистиң ада-өгбелеривис: «Араганың үстүнге үс биле чам үнер» деп чагып чораанында кончуг ханы утка бар. «Араганы ижип билбес болзунза, арага ишпе, ооң херээ чок» дээни ол.

Араганы ижип билбес болзунза, ону ишпе

МООН СОҢГААР ЧЕРЛЕ КАНЧААРЫЛ?

Ооң кижилерге чедирип турар халаптыг уржуктары дендии коргунчуг

Бистиң Тыва Республикада арага-дарының әлбәәнден, ооң кижилерге чедирип турар халаптыг уржуктарыдан Кызыл хоорайда, кожууннарда, көдээ черлерде шыдажыр арга чок берге байдалдар тургустунганы-биле бо материалды солунга бижиир ужурга таварыштым.

1993 чылда Тываның Чазаа Тываже арага-дары аймаан ажыт-чажыды-биле киир соортүрүн болгаш арагалаар чорукту чавырылдырып шеглээр дугайында доктаалдарны, ап чорудар хемчеглерни хүлээп ап, ажылдап эгелээн турган. Ол хемчеглерге чон өөрүп, солун, сеткүүлдерге бижип, радиога дамчыдып, телевизорга көргүзүп-даа турду. Ол хүлээп алдынган хемчеглерни күүседир дээш, административтиг органнарның ажылдакчылары, республиканың хой-ниитизи улуг ажылдарны кылып чоруткан-ын билир бис.

Ол талазы-биле кожууннарга, албан, организация черлеринге чугаалажып, ап чорудар хемчеглерни ажылдап кылып, хүлээп ап турду. Ооң түүнелинде Тываже арага-дары соортүр чорук эвээжээн болгаш арагалаар чорук оожумнап, элээн чавырылганын билир бис.

Административтиг органнарның ажылдакчылары Абакан — Кызыл, Абаза — Ак-Довурак аразының оруктарынга Тываже чажыды-биле киир соортүп олурган спирт-водка аймаан хойнү илередип, ажылдап турган.

Ол ышкаш кожууннарже хуу кижилерниң садар дээш чажырып алган спирт-водка аймаан база хойнү тутканнар. Ол дугайында солун, сеткүүлдерге парлап, радиога дамчыдып, телевизорга хойнү көргүскен чүве.

Ындыг-даа болза үстүнде кылдыган түүлдер-биле чергелештир, арага аймаан садарын чурумчудар, арагалаар чорукту шегледир хемчег 1994 чылда сула салдынып, ала-чайгаарның атымынче кире бергени — улуг оскундуруувус болгаш частырыывыс деп бодаар мен. Ооң түүнелинде арага аймаан Тываже киир соортүр чорук-биле демисел чоруппайн, олурупканын ажыглаашы, янзы-бүрү каттыжышкыннар болгаш хуу кижилер республикавысты баар, базар чер чок кылдыр арага-биле тырып каапканы кончуг-ла хомуданчыг.

Тыва кижи бүзүрээчел, идегээчел, эвилеп-ээлдек, ак сеткилдиг, төпшүл, аяк-суксуунуг. Мындыг эки чонну ыт ишпес кара сугга дүлүп алырыыска, кедиви баргаш эки чүвеге чедирбес, бактың багы, чуртталганың хөлегелиг талазынче соортүп аппааары чайлаш чок.

Арага аймаан аныяк кижилер аксынган капчап чайладырыл? Чүнү кылза экил? Бистиң Кызыл хоорайывыста аныяк оскеннериң арагалааары шуут дендээн. Олар аныңчем магазиннеринде хой чыглып турарлар. «Азия төвү» тураскаалдың чапы ол ынчаар хем кыдыында, сесерликтерде, кайда-ла шөлээн черлер бар болдур, ында онону-биле оолдар, кыстар бөлүглежип алган арагалап турарлар боор-дур.

Аныяк оолдар аъш-чем садыгларындан пивону садып алган, кудумчуда ээп кылаштажып чоруур, «кончуг кижи мен» деп көргеттинип чорууру ол чадавас.

Бистиң Кызыл хоорайывыста арагачы херээженнер дендии арын-нүүр чок болган, кудумчуларда ушкулан калган чыткылаар апарган. А чамдыктары содаалашкан, алгышкан, кышкырган, ырлаан-даа чоруур. Ол херээженнерден кижи караа чалданыр. Арагачыларның арыбажы кара-көк, балыг-бышкып, көк-баар кылаштажып чоруур.

Оларның «черлик» хевир-дүрзүзүн, аажы-чаңын долгандыр турар улус көргеш, кыжырып, каттыржып, бажын чайгаар боор-дур. Оларда ыядыр, човаар дээр сеткил чок, арныңның кежи чок кижилер-дир. Ол арагачы херээженнер чок-ла болза арагадан өлүр дээн, чок-ла болза, арага аарыындан аараап, шыдаттынмас апарган аарыг кижилер боор ийин.

Өске-даа, бо-даа мындыг арагачыларның бир шиин тыпса эки боор деп бодаар мен.

Арага аарыындан аарый берген, хилинчектеп чоруур арагачыларны учетка алган, өг-ораныи, чуртталга байдалын хынап көргеш дуза чедирип, ол улусту әмнедип көөрүнүң аргазы үүл? Тыва черге арагачылар чаа тыптып келбээн, 10—20 чылдар мурнунда олар тыва черни база дүвүредип турганнар. Оларның дендии-дендиилерин 2 чылга үлетүргө шииткеш, Сибирьниң чамдык районнарынче чорудуп база тургулаап чүве.

Хоорай автобустарынга чорууурга, автобустар доктаар черлериниң сандайларында база ооң чанында 2—3 кижилер ушкулан калган чыткылаар, әрлер-даа, херээженнер-даа холүй. А чамдыктарының иликтери-даа чок чыткылаар боор чорду.

Кужурзааран маадар ышкаш, арагачыларның мындыг, чүдек-бужар чоруу бистиң Тыва Республиканың аталдарын бадырып, чопувусту эки чүвеге кайын чедирер, малгажынга борап, турары ол-дур. Мындыг, ыракка ыяпчыг, чоокка чованчыг, чүдек-бужар, черлик чорукту даштыкылар та чежезин чурукка тырттырып алгаш барган. Эрте-даа бол, орай-даа бол. Тываны бактап бижээн материалдар солун, сеткүүлдерге чуруктары-биле парлаттынып үнүп кээри чайлаш чок.

1994 чылдан эгелеп Тываже хөй араганы чуге киир соортүп турарыл? Ооң-биле чүнү чедип аар бис? Тывага арага аймаа хөй-ле турап болза, ооң эки чүве маанаан херек чок. Ам мындыг байдалды эдип ап шыдаар бис бе?

Тываже хөй арага-дары киирип алганывыстың уржуундан кижилериң хорхорамчазы кончуг хөй боон турар. Кижилерни кижилер өлүрер, күштеп-күчүлээр, үштеп-оорлаар чоруктар кончуг-ла көвүдээн. Өөнден үнгеш ис чок читкен кижилерни радиога, телевизорга, солуннарга бо-ла чарлай берген турар боор-дур. Машинабалгатка озал-ондак дендии көвүдээн, ооң түннелинде кем-буруу чок кижилер амытынындан чарлып турар чоруктар база-ла араганың уржуундан боон турар. Маңаа бир чижектен көргүзүп көрейн.

1994 чылдың он айның 26 хүнүнде 173 дугаарлыг «Шын» солунга үнген Анатолий Стебаковтуң «Орук шимчээшкининиң айылы чок чоруунга» деп түүлүнде республиканың оруктарында озал-ондактыг айылы-халаптың эвээжевейн турарындан хой санныг кижилер амы-тынындан чарлып турарын айыткан. Эрткен тос айларның дургузуунда республиканың оруктарынга 285 орук-транспорт халаптары болган. Ооң түүнелинде 104 кижи амытынындан чарылган болгаш 360 кижи кемдээшкиннерге таварышкан. Ол аварияларга амы-тынындан чарылган кижилериң саны көвүдеп турары дүвүрелди боллуруп турар.

Чаш уруглар читкеп таварылгаларны база-ла чарлап турар боор-дур. Чаш уруг дээрге бистиң бурганывыс-ла болгай. Ону дыннаап кижи баар-базар чер тыпшайн баардыр.

Ол айылдыг кем-херектерниң үүлгедикчилери тутуруп турар бе, а ажыттынмайн турар айылдыг кем-хөректериниң дугайында чонга «Шын» солун дамчыштыр дыңнадып турааш кандыгыл? Хой-ниитиниң күжү-биле түргүскан дүнеки хайгаарал чок. Ону ажыглап алгаш, «магачыннарның» кара турызында аажылап, кижилер олүрүп, кижилер хилинчектеп турары ол-дур.

Бистиң хоорайывыс Россия Федерациязында ан-не бичии хоорайларның бирээзи. Хоорайның чурттакчылары хоорайның бир ужундан бир ужунга чедир чаваг кылаштажып турар-ла болгай. Ындыг болган төлээде хой-ниитиниң күжү-биле хоорайның дүнеки хайгааралын тургускаш, бүгү кулумчуларны болгаш карангы булунларны дуглап турган, дүнеки кулумчу оорунга, кулумчу хулиганынга чангыс базым-даа бербейн барып болур аргалар бар.

Арага-дары бүгү республиканы хоме алы бергенин үстүнде чугаалаан мен. Ол чогада саадап олурар эш-өөрлериң хөй кезии арагалаашкынны чавырылдырары иштики херектер органнарының ажылдакчыларының херээдир дээр билиишкин арай-ла шын эвес деп бодаар мен.

Иштики херектер органнарының ажылдакчыларының хүлээлгези — хөй-ниитиниң корум-чурумун тудары болгай. Оларның кырынга хамык чүвени чуй кагаш, эргечагырга ажылдакчылары кижилер-биле ажылды экижидип, чоп ортузунче кирбес болза, ооң эки чүве маанаан херек чок.

1994 чылда араганы шеглээр, ооң хоралыг уржуктарын болдурбас, арагачылар-биле ажылды күштелдирип, доктаамал чорудар дугайында хой автордарның материалдары республика солуннарынга кончуг хой парлаттынган. Ол парлаттынган материалдарга хамаарыштыр кандыг-даа, эки-даа, багайдаа харыы чок. Кымга-даа чүү-даа херек чок апарганы ол бе? Авторлар чеже бижиир боор, шаа төнген, ам чамдыктары биживестей берген.

А чамдык авторларның арага халавының дугайында бижип турарын допчулап көргүзүп корейн.

1994 чылның бирги чартында Кызыл хоорайлан Михаил Шур-оол «Шын» солунга мынчаар бижээн: «Аъш-чем садыының (гастрономия) чанында арагачылар «Секче душкан кускун, саасканы-биле демей, хереп алган маанаан тургулаар».

Сүт-Хөл кожуунлан Оналар Боранчын бижин турары болза, 1994 чылдың октябрь 26-да үнген № 173 дугаарлыг «Шын» солунда: «Бир эвес Тываның илитиниг хой-лу-дүрүмнү шыңгыыратпас чүве болза, тыва чон өөүп, төрүп, өктереп көвүдээр хамаанчок, харын өлүп төнериндан чайлаш чок апардывыс ышкажыл. Бо бүгүнү бистиң бо хүннерде амыдралывыстан көрүп, билип тур бис» дээн.

1994 чылдың октябрь 18-те үнген 168 дугаарлыг «Шын» солунда Даңзы Салчактың «Кудумчу толанчылары» деп түүлүнде бижин турары болза: «Кудумчу толанчылары болуп хуула берген ол кижилер, та чүге-де чүве ийик, ыяап-ла хоорайның ең хөй улус чыглыр хайымныг кудумчузунга эрепейнин, аай-дедир кылаштажып хүнээрлер»...

1994 чылдың октябрь айның 26-да 16 шак үезинде аъш-чем садыы (гастрономияның) эжиниң аксында ийи эр, бир херээжен ушкан чытканнар. Көөрүнден кижиниң караа чалданыр. Оларны көргеш, ырмам сынды, ха-дунма, черле канчаар улус боор бис?

Ынчангаш арагалаашкын тываларның социал аарыы апар чыдар деп билип тур мен. Араганы даңны атсы садып турар черлер бар. Ындыг магазиннер Кызыл хоорайда, чижээ, «Хемчик» деп фирма магазини араганы даңны атсы садып турар.

Чоокта чаа ажыттынган Сүт-Хөл кожуунуң колхоз, совхозтарының фирма магазининде тыва аъш-чем садарының орнуна магазин доллур янзы-бүрү марканың арагаларын доллур делгеп каан. Көдээ сумуларда хуу кижилер араганы улуг өртектерге салып турар боор чүве-дир. Чижээ, Чөөн-Хемчик кожуунуң Чадаана сумузунда «Искра» совхозта араганы 6 бажында садып турар. Хүндүс 3—4 мунга, а кежээликтей азы дүне 6 мунга.

Мындыг янзылыг чижеңеш хоптак садыгжылар хоорай бүрүзүнде, суурларда бар. Олар араганы садып эккелгеш, дедир улуг өртекке садып, чонну мөлчүп турарлар.

Бистиң Кызыл хоорайда эзириктер сергедир албан чери дүжүп калган ССРЭ үезинде тыптып келгенин шупту билир бис. Мээн болган турарым-биле алырга, ооң ам херээ чок. Чүге дээрге бир талазында кижилериң хостуг эргезинге дээн турар, а ийи талазында аная киргеп кижилериң материалдар байдалын баксыралып турар. Сергедир черге киргеннерден турар эштер чедер болгаш артар деп бодаар мен.

Ооң ынай бир айтырыг — диленип чоруур улустар база тыпты берген.

Базаар шөлүнде садыгжылар палаткаларын кезип, ийи холун чада тудуп алган диленип чоруур кижилер бар, база эзирик. Улус чүс-даа, копеек, акшалар-даа бээр чорду. Арагалаардан эрткеш, диленип база эгелээн-дир бис. Бо нарын болгаш берге үеде, арага-дарылан, диленип эгелей берген улустар моон соңгаар канчан амыдыраппчурттаарыл?

Арага-дарыны шеглээр, ооң хоралыг уржуктарын болдурбас дугайында хой-хой авторларның түүлдери республика солуннарынга хой парлаттынган, радио, телевизорга дамчыдылгалар хой удаа болган. Ол талазы-биле Президентиниң, Даңзы Хуралдың Даргазының ажылдакчылары авторларның сапал-ондарын солуннардан допчулап, ушта бижээн хүн бүрү дарганнарга илеткевейн турары база чадавас. Арага-дарының әлбәәнинден, ооң кижилерге чедирип турар халаптыг уржуктары дендии коргунчуг апарган. Моон соңгаар үнү канчаар улус боор бис?

Ынчангаш ТР-ниң Даңзы Хуралы, Чазаа рынок үезинде Тывада тургустунуп келген нарын болгаш берге байдалды кыска хуусаанын иштинде эдип аптар дээрзинге бүзүреп артым.

Биче ООРЖАК.
Пенсионер.
Кызыл хоорай.

Делегейниң диптеринден

ТОКИО. Россияның Президентизи Борис Ельциниң чагаа бижиин Россия Федерациязының Чазааның, Даргазының бирги оралакчызы Олег Сосковец Японияның премьер-министри Томиити Мураямага дамчыдып берген. Моон мурнунда чедип алдынган дугуржулгаларга Россияның шынчызын чагаада бадыткаан болгаш бодунга таарымчалыг үеде Россияга келириниче Японияның премьер-министрин Россияның Президентизи чалаап.

НЬЮ-ЙОРК. Дүшкен Югославияның Социалистиг Федератитиг Республиказының кезээ болуп турган Босниянда болгаш Герцеговинада амгы байдалдың дугайында айтырыгны Каттышкан Нациялар Организациязының Айылы чок чорук чөвүлелиниң дүрген чыылдырган хуралынга чугаалажып көргеш. Дайын чорудулгаларын доп-дораан соксадырын Босния сербилериниң болгаш мусульманнарның удуртукчуларын КНО-нуң Айылы чок чорук чөвүлели негээн.

БЕЛГРАД. Каттышкан Нациялар Организациязының чиңгине секретары Бутрос Гали Югославияның девискээринге чедип келгеш, сербилериң болгаш мусульманнарның удуртукчулары ужуражып, ол чуртта дайын чорудулгаларын дүргеп соксадырының, хамааты тайбыңын катап тургузарының айтырыгларын чугаалажын көргеп.

ВАШИНГТОН. Американың Каттышкан Штаттарының камгалал сайыды Уильям Перри тускай меделгел кылган. Босниянын сербилери Боснияга болгаш Герцеговинага, ылаңгыя сөөлгү үеде Бихачиниң районунга тиилелгени чедип алган, ынчангаш оларга удур НАТО-ниң агаар күштериниң согуушкунчары кандыг-даа түүнелди бербес деп, Пентагонуң удуртукчузу Эл-би-си телекомпанияга берген интервьюзунга чегенин чугаалаан. Ооң демдеглээнин сзугаар алырга, Босниянын сербилери курраг черге шериг талазы-биле мусульманнардан артык күштүүн бадыткан көргүскен болгаш чурттуң 70 хуузун холга ап, бүрүн ээлен турар. «Ол девискээрни дедир ажелеп алыр дээн мусульманнар чазааның оралдажышкынында кандыг-даа ынаныш чок» деп, Уильям Перри демдеглээн. Бир эвес Босния хамааты дайыны Босниянын девискээриндеп дашкаарлаар болза, америк далай чалаг шериглери сербилерге удур тулчуушкунга киржир апаар деп, Ул. Перри кыжаныышкын кылган.

БУЭНОС-АЙРЕС. Аргентинада соңгулда кампаниязы херек кырында эгелей берген. Ынчаарга ол чуртка президент соңгулдалары 1995 чылдың майда болур. Аргентинаның амгы Президентизи Карлос Менем ооң удуртканы эрге-чагыргада Хустисиалистиг партиядан президентиниң албан-дужаалынга кара чаңгыс кандидат кылыптыр база катап деп шиттирген. Келир чылын болур президент соңгуллаларынга утку-штур чурттуң күрүне баштыңының албан-дужаалынга кандидат кылдыр чөп-төп үзелдиг күштерниң калбак фронтузунуң төлөөлекчизи Карлос Альвареси деп шиттиндер деп турар.

ОТТАВА. Босниянын Високо хоорайының районунда туруп турар Канаданың шериг кезектерин (КНО-нуң шериглериниң составында Канаданың батальон шериглери) эрткеп среда хүнүнде ракеталар-биле боолаан. Батальоннуң бир офицериниң дыңнатканын сзугаар алырга, Канаданың шериглериниң туруштарынче угландыр оп хире ракеталарны салып үндүрген. Босния-да месилдежип турар күштериниң чогум кайызы Канаданың шериглерин ракеталар-биле боолааны амга чедир биллинмээн. Канада шериглериниң аразында өлүм-чидим бо удаада чок болган.

НИКОСИЯ. Турциянын чөөп талакы даглыг районнарында курдуларның ажылчын партиязын түрк эрге-чагыргалар он чыл бурунгаар хораан турган. Ол үеден бээр Турциянын шериглери курдуларның чепсектиг отрядтарынга удур туулчуушкуннарны чыл бүрүн кышкы үеде чорудуп келген. Түрк шериглериниң 250 мүн солдаттары болгаш офицерлери курдуларын чепсектиг отрядтарынга удур шавар халдаашкыннарны ам-даа үргүлчүлеп турар.

Турциянын шериг командылалының сөөлгү дыңнадыын сзугаар алырга, түрк националдыг ол курдуларын чепсектиг отрядтарының болгаш түрк шериглериниң аразынга аткылажышкыннарның түүнелинде 46 «өлүрүкчүлер» узуткаттынган (курдуларны түрктер ынчаар адап турар), бирээзин бадыглаткаш, туттурган. Турциянын шериглериниң чидириип дыңнатпаан.

БЕЛГРАД. Сербия Республиканың президентизи Радован Караджич чаа меделгел кылган. Босния-да болгаш Герцеговинада дайынны бүрүн болгаш эчизинге чедир соксадыр дугайында кереэге Сербия Республика 7 азы 10 хонгаш, Женевага ат салырынга бөлөн деп, ол дыңнаткан.

(РосИТА-СЧТА).

Астрология календары

КЫШТЫҢ ОРТАА КЫЗЫЛ КУСКЕ АЙЫ

ДЕКАБРЬ 3 — суботта, айның 1 чаазы, 2 кара меңгилиг, октаргай соодалдыг, суг олуттуг каразымаар хаван хүнү.

Ырак орукче аъттанырынга, ыяш-биле холбаалыг ажылдар кылырынга, бодунуң бажың-балгат ажылдарынга, буянныг үүле-херектери эгелээринге, улуг назыныг кижилер-биле чугаалажын, чагыг-сүме алырынга таарымчалыг хүн.

Өг-орандан, бажың-балгаттан эт-сеп өске кижилерге бээр болза багай. Орнукшудулга ёзулалдарын эрттиреринге, чер каварынга, эрги бажың-балгат үрегден дүжүреринге, көжеринге, ном номчудуп, мөргүл кылырынга таарымча чок.

Ай зодиактың Адыгжы бөлүүнче шилчээн. Айның бо туружунуң үезинде үттүг-чарынга болгаш буттуң дөмек кезээнге кезип эмнээшкиннер чорударын сүмелевейн турар.

ДЕКАБРЬ 4 — воскресенье, айның 2 чаазы, 1 ак меңгилиг, суг соодалдыг, ыяш олуттуг көк куске хүнү.

Чаа ажыл-албанга кирип алырынга, акша-хөрөңгини келир үеде ажыктыг хире ажыл-херектерге киириштиреринге, нүгүл-бачыдың бурган мурнунга илередип, чалбарын арыгланырынга, эмдик мал чаажыктырарынга, эм кылырынга, садыг-саарылга чорударынга, буянныг үүле бүдүреринге таарымчалыг.

Оол-даа, кыс-даа уруг төрүттүнзе, узун назылаар, бай-шыырак чуртталгалыг болур.

Бажың таваа салырынга, өг тигеринге, чаа хөп быжарынга, ханнап, төөнпеп эмнээринге, келин алырынга, орнукшудулга ёзулалдарын кылырынга, хемсуг сүзеринге, балыктаарынга, төлге салып, илбишиди кылырынга таарымча чок.

ДЕКАБРЬ 5 — понедельник, айның 3 чаазы, 9 кызыл меңгилиг, даг соодалдыг, ыяш олуттуг көксүмээр ипек хүнү.

Ырак орукче аъттанырынга, өг чаартырынга, буян-кежик кыйгыртырарынга, оран-таңдыга чалбарыг, дагылгалар кылырынга, келин алырынга, мал-маган садарынга, бажың-балгат тударынга, ном-бижик өөренин эгелээринге таарымчалыг.

Оол уруг төрүттүнзе, байшыырак чурттаар, ынчалаадаа сагыш-сеткили арыг эвес боон болур. Ынчангаш аная чажыдан тура эки мөзүшынарны хевирлээри чугула. Кыс уруг төрүттүнзе, эвилеп-ээлдек, уян сеткилдиг, дузааргак, ээ көрнүүчел болур.

Хем-сугга, далайга өргүл кылбас. Эт-сеп садып саарарынга, чаа хеп кедерингге, келин алырынга таарымча чок.

Ай зодиактың Те бөлүүнде — бо хүннерде деггеп аарыг белеп адырылбас, харып-даа, улам ханылап, хоочурап болурунуң хараазыбиле, күжелиишкиниг эмненирин сүмелеп турар. Мага-боттуң бүгү-ле сөөктерингге, ылаңгыя, чода кезээнге кезип эмнээшкиннерни кылыры күзенчиг эвес.

ДЕКАБРЬ 6 — вторник, айның 4 чаазы, 8 ак меңгилиг, ыяш соодалдыг, от олуттуг кызыл пар хүнү.

Бо хүн «ак» угланыышкынның азы, өскээр чугаалаарга, буянныг ажыл-херектер бүдүреринге чогумчалыг. Кожалыг алырынга, ыяш-биле ажылдаарынга, дугуржулга, солчулга кылырынга, садыг-саарылга чорударынга, удуртуп-башкарар ажылдарга, дужаал үндүреринге, шериг албан-хөрөңге, бажың таваан салырынга таарымчалыг.

Оол уруг төрүттүнзе, арай турамык «аажы-чаңныг, а кыс уруг төрүттүнзе, салымчолу шала кадыг болур.

Мези айылының хүнү бистиг чепсек чидитпес. Кижилериң болгаш мал-маганның тайбың чоруурунга кембачыт халдадып, багай салдар чедире бээрлиден кичээнири чугула.

ДЕКАБРЬ 7 — среда, айның 5 чаазы, 7 кызыл меңгилиг, салгын соодалдыг, от олуттуг кызылзымаар тоолай хүнү.

Чеди кызыл меңгинин хүнүнде шажын ёзулалдарын кылырынга чогумчалыг. Эртем-билиг сиңирип алырынга, эт-сеп кылып бүдүреринге, буян-кежик кыйгырыырынга, чурагай эртемин өөренип эгелээринге, ипек, хой малдарга хамаарылгалыг ажыл-үүлеге, эзирик-чалчык кижини томаартырынга, дуган-сүме эдип чазаарынга, боттуң хууда үүле-херээн бүдүреринге таарымчалыг хүн болур.

Бо хүн келип алза, кыс уруглуг болур. Оол төрүттүнзе, ооң кадыкшылынче чажыдан сагыш салыр болза эки, а кыс төрүттүнзе, чараш, хөөнү сынныг болур.

Суг сүзерге озалдыг. Орнукшудулга ёзулалдары кылбас. Кадыг-дошкун үүле-херекке чаа таарымча чок.

Ай зодиактың Суггарыкчы бөлүүнче шилчээн. Айның бо туружунуң үезинде кижилерге хан-дамыр алгыырының болгаш хан четпестээриниң аарыглары белени-биле дээн болур. Ооң уламыдан чамдык нерв аарыг кижилер бир эвес кылыктанып, шугулдаар болза, далып-моорап болур. Бутту чода кезээнге болгаш сиирлеринге кезип эмнээшкин күзенчиг эвес.

ДЕКАБРЬ 8 — четверг, айның 6 чаазы, 6 ак меңгилиг, от соодалдыг довурак олуттуг сарыг улу хүнү.

Эт-херексел бүдүрүп, ону садып саарарынга, эр кижиниң эртемин өөренирингe, сургуул киреринге, оруксуурже аъттанырынга, эмтаң кылырынга, эт-хөрөнга өстүрүп көвүдедиринге, демир-биле ажыл кылып, дарганнаарынга таарымчалыг.

Келин алырга, күчү-күштүг оолдуг болур. Оол төрүттүнзе, узун назылыг, эвилеп-ээлдек болур. Кыс төрүттүнзе, узун назылыг болур болгаш эки ашакка таваржыр.

Эптежип-пайыралдажырынга, келиниин үүле-херээнге, орнукшудулга ёзулалдарынга, мал-маган, ан-мөс өлүреринге, ханнап-төөнпеп эмнээринге таарымча чок. Бодунуң эт-херекселин, мал-маганын өскээр бербес.

Алды ак меңгинин хүнүнде нүгүл-бачыдын арылдырып, бурганга чалбарыг кылыр болза чогумчалыг. Сагыш-сеткили каттышпас улус-биле чөрүлдээ кылбаза эки. Хирчамныг, бузут-бужарлыг черлерге чоокшулаваас болза эки.

ДЕКАБРЬ 9 — пятница, айның 7 чаазы, 5 сарыг меңгилиг, довурак соодалдыг, довурак олуттуг сарыгзымаар чылан хүнү.

Черде оңгарлар болгаш үттер дуглаарынга, берген дангыраан өгидеринге, чөөн чүкче аъттанырынга, мал үндүреринге, оран-делегейге чалбарыырынга, аарыгны хынап-тодарадырынга, келин алырынга, эм-таң кылырынга таарымчалыг.

Оол уруг төрүттүнзе, үзүп назылыг, эрге-дужаал ээлээн, бай-шыырак болур. Кыс төрүттүнзе, аңнаарынга, эвилелдежиринге, эш-өөрүн чалаарынга, бажың-балгат ажылдарынга, эт, мал алырынга, эм-таң кылырынга база эмненин эгелээринге таарымчалыг.

Сарыг шажынныг өөреннин ёзугаар, кандыг-даа айның 8 — Эмчи бурганның хүнү болур. Бо хүн кижиниң кадыкшылгазынга хамаарылгалыг кандыг-даа чүүлдерни кылырынга таарымчалыг.

Чаа хеп быжарын, кудадой дужүрерин, орнукшудулга ёзулалдары эрттиреринге шеглээ эки.

Оол уруг төрүттүнзе, үзүп назылыг, эрге-дужаал ээлээн, бай-шыырак болур. Кыс төрүттүнзе, адыкшылынче онза кичээнгей салыр болза эки.

Беш сарыг меңгинин хүнүнде албан черлеринге кирип, айтырыглар тургузарынга таарымчалыг. Хүрээ-хиит тударынга, ону катап тургузарынга чогумчалыг.

Чаа эш-өөр тып алырда серемчиленгдиг болур. Кудадой дужүрерин, орнукшудулга ёзулалдарын кылырын шеглээр.

Ай зодиактың Балыктар бөлүүнче шилчээн. Айның бо туружунуң үезинде кижилериниң сагыш-сеткили аажок эскеричел болур болгаш хензиг-ле чүведен өөрүп азы мунгарай берип болур. Ынчангаш бо хүннерде, ылаңгыя, боттарынарның дөргүлтөрелдеринерге, чоок кижилериңерге эки сөстерден сөглеп, оларның хей-аъдын көдүрерин кызыдынар.

ДЕКАБРЬ 10 — суббота, айның 8 чаазы, 4 ногаан меңгилиг, демир соодалдыг, демир олуттуг ак аът хүнү.

Ыяш кезеринге, аңнаарынга, эвилелдежиринге, эш-өөрүн чалаарынга, бажың-балгат ажылдарынга, эт, мал алырынга, эм-таң кылырынга база эмненин эгелээринге таарымчалыг.

Сарыг шажынныг өөреннин ёзугаар, кандыг-даа айның 8 — Эмчи бурганның хүнү болур. Бо хүн кижиниң кадыкшылгазынга хамаарылгалыг кандыг-даа чүүлдерни кылырынга таарымчалыг.

Чаа хеп быжарын, кудадой кылырын, чорук чоруурун, орнукшудулга ёзулалдары эрттиреринге шеглээ эки.

ТАЛАНТЫЛЫГ-ЛА УГБАШКЫЛАР

Талант кижи бүрүзүнге турбас. Кижилерде кандыглар-даа бар. Улугларның мынчаар чугаалажып олурарында утка бар деп бодаар мен. Ол азы уруг бичии турганда, омак-хөглүг, эрес-каннагай, ырлаарынга, чуруурунга сундулуг деп чүве ол кижиден алызында ындыынан-на кестүп олурар аан. Ынчангаш чамдыкта: «Бо-даа алызында барып, орта эвес кижи боор хире-дир» — деп анаа эвес элдәәртин олурарында ханы утка бар. Кижи амытан дириг өртемчейге чурттаа чораан, кандыг чүүлдерге таварышпас дээр. Өөрүшкү, мунгарал дээш... Бурган башкы-даа болза кижиге шупту белен каалама орукту чанан кагбаан-на болгай. Ооң аразында агы-даа, каразы-даа турар. Эртер ужурлуг чүүлдү албан эртер апаар. Ынчан кижи амытанның «эки, багы» ооң шүглүп келир.

Мен бодумнуң алыс сеткилимде артып калган уран-талантылыг угбашкылар Людмила Васильевна база Зоя Васильевна Байыр-ооллар. Ол улустуң алыс угу талантылыг, ойнавас тутпас чүвези чок улус деп дыңнаан мен. Ынчалза-даа ховар дээн кижилеривис эскертинмейн, анаа-ла аккан хем ышкаш, атыш чоруй баары база бар. Бо угбашкыларның хоюг,өткүт ырын дыңнаваннар Тывада ховар боор.

Бир-ле катап чайгы дыштанылгада школачылар аразынга көрүлде эртер турган. Район бүрүзүнден школачылар аная кээн боттарының уран-талантызын бараалгадыр. Кандыгларны ында чок дээр, езулуг артистер анаа келир чораан. Мен аная база киржип-даа чораан мен. Улуг-Хемниң Арысканда ийи угбашкыны чарлаптарга бирээзи баян туткан үнүп келлилер. «Куба, любовь моя» деп ырны балыдылар-ла. Артында ийи үнге де, Залла олурганнар ылымчылым апарганнар. Солун ыр ындыг, төнгени безин билдинмес. Кажан төндүрерге, олурганнар артында сырбаш дээн ышкаш, адыш часкаашкыны динмирип-ле үндү. «Эр-хейлер» деп артында олурганнар алтыржып-даа турдулар. Эки чүүлдү эки деп чугаалаар апаар деп үстүнде угааттым. Амдаа ол ийи угбашкының ырлажын турары, ак-ак фартуктарлыг, кара-хүрен форма платьелери караамга чуруттунуп артып калган. Артында көрүлде концертче кире бердилер. Шаңналды-даа алдылар.

Ооң бээр хөй үе шуужуп эрткен. Угбашкылар Людмила база Зоя Байыр-ооллар амдаа уран-талантызын чонга бараалгадып чоруурлар. Чүгле амыдралының аайы биле олар ийи аңгы черде чурттаан чоруурлар. Амыдырал амыдырал-ла болгай. Людмила Васильевна Байыр-оол Улуг-Хем кожуунуң Хайыраканда Культура бажыңында ажылдан чоруур. Бир чылын шөлээ алгаш «Чедер» курортка чеде бээримге, аная Людмила Васильевна база келген болган. Ачаа-ооң уран-талантызын база катап көөр аскежиктиг болган мен.

Ол 1992 чыл турган. Ооң ачызында дыштаныкчылар хей-де чаа-чаа ырларны өөренин алгылаан бис. Дыштаныкчыларга янзы-бүрү солун кежээлерни эрттирип-даа турду. Людмила Васильевна баян тутса тыртар, дошпулуур, гитара дээш ойнавас чүвези чок — ховар дээн артист дизе чазыг болбас боор. Часкы үелерде баянын чүктээш, хову-турлаа кайда сеп дээш базыптар кижи мен деп чугаалаан олурганын сактыр-дыр мен.

Людмила Васильевна хей-ниити ажылындан аңгыда үлегерлиг, буянныг ие. Ажытөлү арбын-даа болза, ол кажан-даа ундаравас, тура-соруккур кижи. «Өгүүн каазы—уругларында» дээр болгай. Ооң уругларының баштайгылары уязындан үнүп, амыдыралдың агымының аайы-биле тускайлан апаргылаан. «Хөглүг кижи кырывас» дээр. Ындыг болгаш ыңлыг бе, Людмила Васильевнаның аян-шиини улам дедеп бар чыдаг ышкаш.

Улуг Хемниң баарында күүсүп бедик хаан алган улуг Хайыракан даанын мөөнүн чуртаан талаптылыг, буянныг ие Людмила Васильевнаның дугайында бичии-даа бол помчукчуларга таныштырдым. Ажылжиниге шаптараазыннар турбас болзун, баяны эдиски дег эткир-ле болзун, оруу акла болзун. Өршээ, Хайыракан!

Ирина БЮРБЮ.

Композиторнуң 70 харлаанынга

ҮҮЛЕЗИ БҮДҮП, ЧОРУУ-ЛА ЧОГУЗУН

«ДЕМБИЛДЕЙ»

Бо ырыны радиога улустар бо-ла чагыда бээр. Ырыны чогаадып, бижээн авторлары —бүгүдеге билдингир, тываларнын чоргаарланып чоруур оолдары Сергей Бакызович Пюрбю биле Саая Мынмырович Бюрбе. Ырының сөзү-даа, аялгазы-даа онзагай, чараш болганында кижи кайгаар үве чок; ийи талантылыг кижиниң кады ажылдажылгазындан төрүттүнген ыры ындыг болбаска!

Хөктүг үве үүл дээрге, ол ырының радио дамчыштыр дыңналып турар күүселдезиниң тыптып келгенинде. 1962 чылдың чеди ай үезинде турган. Ол үеде мен өг-баш чок, Бюрбе акым сугнуң өөнге турган мен. Ынчан Бюрбе акым Авиация кудумчузунга (ам Чургуй-оол кудумчузу) ыяш бажыңга чурттаан турганнар. Бир-ле хүн Тожудан Самыя акым чедип келди. Үш алышкы ужуражып келгеш, анаа кайын орар, бичии «кылан-кара» апкаш, ырлажып эгеледивис. Бюрбе акымның чаа бижип кааны «Дембилдейин» шенеп көрдүвүс. Мен баян сегирип алдым. Дембилдейниң кожумааның аялгазын черле шору аянныг, ырның ооду-нга таарыжыр кылдыр баянга аайлап алдым. Ону дыңнааш, Бюрбе акым мени элээн мактады. Ырының чогум аялгазының үделгези чедимче чок болган, чүгле аялга аайы-биле эдертир ужурга таварыштым.

Үш үннеп турган ырлажырывыска чоорту чүгээртеп кел чыдыр. Бир шак хире «хүрежип» келгеш ам черле ажырбае деп түңнелге келдивис.

Ооң эртенинде дүштеки чем үезинде, Бюрбе акым «Репортер» деп үн бижидер бичии аппарат үктеп алган чедип келди. Ынчан ол радио комитединге ажылдан турган. Микрофонну эжик кастында кадагга аскаш, ыяш бажың иштинге ырлажып турган, ол ырыны бижиткен бис. Ынчангаш радиода дыңналып турар күүселде «черлик» байдалга боттанган болгаш бо хүннерде ол-ла хевээр артнышаан.

Чоон, шала көргүрээш үн-биле катаптан каан турар кижи Самыя акым ол, мен, баян тудуп алган кижи болгаш, кол аялгазын эдертип турар мен. Оон аңгызы — Бюрбе акымның үнү.

Ол-ла чайын ногаан театрга концерт болуп турда, бо ырыны база үжеллээ күүсеткеш, «Үш ооу аза» деп Сергей Бакызовичиге шолалаткан бис. Хептеривис өңү дөмей, куу-куу костюмнерлиг болган боор бис.

Бюрбе акымның 70 харлаар хүнүнге уткуштур мону сактып ор мен. Моон-даа соңгаар улам чедишкиниг, ырлыг-хөгүг дембилдейлеп чорам, акый!

Саая ХЕЙМЕР-ООЛ.
Башкы институдунуң физика кафедразының доцентизи.

ШИМИКЕЙ ХАМ

Чамдык эш-өөрүмнүң, төрелдеримниң, эртемденнериң-даа сүмезин, дилээн ёзугаар Мөңгүн-Тайга чурттуг илби-шидилиг хамның дугайында С. Молдурганың «Шын» солунга улустан дыңнап бижээн үүлүн бадыткавышаан, ооң чедир биживаан талаларын немеп, караам-биле көргенимни бижиир ужурга таварыштым. Үге дизе ол — мээң өгбем кижи, Саая Чүвекей.

Мээң ачам Саая Мыңмырның акызы. Алды эр, алды кыс, шупту он ийи алышкының ең улуун Чүвекей дээр чораан. Оларның алыс чуртту — Тоолайлыг. Ынчаарга оларның чамдыызы өглеппиоаптаның, азырандыга барып, Өвүр, Бай-Тайга, Эргиг-Барлык ынчаар тарай берген. Чижээ, Өвүрнүң Саглы Саая-лары — ачамның ийи кыс дүнмазының ажы-төлү, Бай-Тайгада Саая Допуроолдуң ажы-төлү, Эргиг-Барлакта Комбу-Сүрүнүнүң ажы-төлү дээш-ле баар. Оларны бижиир болза, улуг ном болур. Ынчангаш маңаа үгле хам өгбем дугайында билиримни, дыңнаанымны каш сөс-биле бижип көрейн:

Шимикей (Шимекей) дээрге, ооң шолазы-дыр. Улус чүдей бергеш Чүвекейге чеде бээрге, көгээржикти азы хөнекти өгнүң дедир чарыынга тургузуп кааш, элээн үе эрткенде барып көөрге, шими арагазы дола берген турар, ынчангаш ону «Шимикей» деп адай берген дээр чораан. Улуг бижекти чанагаш хөрээнче кадап киириптерге, ханы төктү бээр, ушта тыртып алырга, анаа болур. Боо-биле хөрээнче аттырыпкаш, ойта барып дүжер, кезек чыдып-чыдып, каттырып туруп кээр кижи дээрзин ачам, авамдан, Намчай-оол (ачамның кады төрээн дүнмазы) акымдан дыңнаан мен.

1935 чылдың июнь ай үези-ле турган боор. Туруг-Баарынга аалывыска аттыг кижи келген. Ол кижи ачамның акызы, хам кижи дээрзин авам бисти дашкаар имнеп үндүрүп алгаш бүдүү сымыранып, кымга-даа чугаалап болбазын чагып каан. Аалчы шайлап алгаш даалыцын дүжүрүп, белек-селектиг келген. Бодум хуумда товулаң деп борбак кызыл, амданныг чигирин чигенимни ам-даа утпас мен. Хойтпак хайыдыра берди. Кежээликтей апарганда аалчының, авам, ачамның-даа чугаасооду үнүп, ачам аалчыже чоокшулап олургаш, оожум чугаалады:

— Таакпы, кээшпе төнүп турар, ужуруп кылып көрем, акый —дээш, сезингензиг чиге көрдү.

Авам менче көргеш:

— Үнүп көрем, оглум, улус кел чытпазын — дей-дир. Үнгеш көрдүм, чүү-даа чок, дүрген-не кире халыдым. Аалчывыс авамче көрүнгеш:

— Хымыш бар ирги бе? — дээрге, авам хойтпак узар улуг хымыжын чуп-чуп чүлгээш, ийи холдап сунду. Аалчы хымыштың сывындап ийи холдап алгаш хая көрүнгеш, сымыранып-сымыранып, дүндүк адаанга доскаш. аяар чайыптарга, шылыршылыр кылдыр чүвелер саарлы берди, дааш чиде бээрге хымышты бадыра келзе-ле, кыдат сарыг дүнзе таакпы чык долу болду.

Мен ооң соонда үргүлчү ону сактыр, ындыг болган болзумза деп бодап, хуулгаазын чүве бодаар, дүжээр апарган мен. Харын ам-даа ол кырган-ачамның хамы меңээ дүшпээнинге хомудан чоруур мен. Чүге дизе, авамның чугаазын дыңнаан мен.

— Хам чаяан уктуг-дөстүг болур чүве дээн, ооң чоок төрели кижиге дүжер, ол дүжерде хөй уругларның шаарынга дүжер. Калган бээмниң чаяан-дезу мээң хөй оолдарымның бирээзинче келир боор деп бодап, коргуп чорааным харын-даа билдирбес-ле чүве-дир — деп, Даваа угбамга хөөреп олурар чүве.

База бир чижек. Ачамның кыс дүнмазын алган Бады-Очур Хомушку честемден Шимикей дугайында хөөреп бээрин дилээн мен. Честем хөөремик, оюн-баштак, аңчы, эрес кижи. 50 чылдарда Кызыл-Мажалыктан Ленинниң чуруун садып алгаш, аъдынга дедир баштандыр дергилеп алгаш чораан, «контр» дээш шиттирип-даа чорду.

Ол честемниң чугаазы бо:

— Катымны аткан кижи мен-не болгай мен, аа богда, аныяк тенек турган болбазык мен бе. Төрели кижиге боолатпас, ыяап-ла хары кижи адар чүве дээш боону октааш, меңээ тудусту. «Бешке чедир санаптарымга дораан адар сеп» дээш, катым хөрээн чаткаш, эжик дөрү хире черге олурупту. Аа богда, сугда ыяш-ла мен, төш бажынче шыгаап алган олур мен, санап-ла эгеледи.

Катымны илбилиг деп билир-даа болзумза, кижиже боо арныш көрген эвес, сириңейнип олурумда, «Беш!» дептерге, мажыны бастымпа, «чык-тырс»-ла дээн, катым ойта барып дүштү. Ий дадай! Чыылган хөй чонда ыыт чок, шыншын-на үве. Бичии болгаш каттырып туруп келди. Улус шупту улуг тынгаш, чир-шоң дүшкен...

«Хам чаяан ызыгуур салган дүжер» дээри шын болган. Чажыргаш чоор, чажырып турган үе эрткен, әрги үе эглип келген үве болганда мону база бижиц көрейн. Хам болуру мээң күзээним ышкаш меңээ дужар боор ийикпе. Нюржут акымга дүшкен. Ол, шынап-ла, авамның чугаазы олчаан, бистиң шаарывыс болган хире. Үге дизе, ачамның дүнмазы Курзукай угбай бот чораан бистин оовуске божуптарга авам, ачам оол кылып, бистиң-биле кады азырап каан. Ынчангаш бистен өске, «кайгал» кижи болган. Бичиизиндс дүне удуп чыткаш, улаарааш туруп чоруй баар. Ынчан Бугалыгга чайлап турувуста хой күзеттеп, даштыгаа хонар улус бис. Бир эртен оттуп кээримге акым чок. Өдекте хой база чок, дораан өгже кире халааш, ачамга чугааладым. Ачам чугааланып, тура халыды.

— Нюржут улаарааанда оттур эвес — дээш, дөмбүңге суг кудуп алгаш аттангаш Доора-Ховуже хапты. Шаг болганда хоюн сүрүп алган, акымны ушкарып алган, черге акым ам-даа одунмаан чораанын, суг кудуп турган оттуруп алганын чугаалап келген. Оон ынай база бир солун чижекти маңаа киирейн. Бистиң-биле кады-кожа чурттап чораан Кайгал-Сеңгээ дээр казах дөрбетти халактаткан оор кижи Нюржут акымны көгүдүп алгаш, дөрбеттиң дөртен ийи сарлыын оорлааш бажыңнаткан, кайгалдар соглевээн.

1956 чылда Ленинградка өөренип турган, чайгы дыштанылгамда Ак-Адырда Нюржут акым сугга бардым, хөөрештивис. Эртенинде:

— Үстүү аалда бир көгээржик арага турар чүведир, ону барып ижээлем, дуңмам — дидир.

— Арага барын канчап билдиң — дидим.

Мойнунда кедип алган мөңгүн илчирбеде кожуп каан, хып турар кылаң ак, көк, кызыл үш өңнүг шейбек чинчилер көргүстү. Анаа бүзүревейн, хөреңгилээр дээш эвес; ооң шын-мегезин көөр дээш, эзертеп каан ийи аътты мунупкаш, ол аалга чеде бердивис. Өгнүң ээзи аныяк уруг-биле менди солушканывыс соопда, аяк шайны ижип ора акым чугаалады:

— Бо өөренип турар дуңмам чедип келген, дүүн бичии хөөрештивис, чүң барыл, кызым?

— Чок-ла болгай, акый.

— Дөө шокар аптараң иштинде көгээржик долу-дур.

— Бо акым ындыг ёзу чоктур ийин, мындаа чүк аразында суп каан хереклиг чүвемни база ужулдуруп алдың, канчап көрүп кааптар кижи сен — дээш каттырыпкаттырып ап берди.

1973 чылда Нюржут Мынмырович Саая чок апарган. (52 харлыында). Ынчап Москвага турган мен. Чайын келиримге Аралдин:

— Акывысты ажаап турувуста мойнунда үш өңнүг, чайыпналып турар чинчилерлиг чораан, алырындан корткан бис, ооң ийи-шидизи ыяш-ла ыйнаан...—дээн чүве.

Черле ынчаш Мөңгүн-Тайганың чону, партия райкомунуң, райкүүскомнуң-даа даргалары аңаа чүдүүр, ону хүндүлээр турган. Чүге дизе ол дериг, дүңгүр эдилеп, хамнап чорбаан, улустуң малмаганы, үнелиг эт-севи чиде бээрге улус анаа баар, ол еттүр көрүп, кайда турарын, чыпарын айтып бээр.

Чонга ачы-буян чедирип чораан кижиге «четтирдим» дээрден еске канчаптар боор.

Саая БҮРБЕ.

АЙЛАШКАН САЛЫМ-ЧАЯАН

Ном болгаш номчукчу

Тываның баштайгы композиторларының бирээзи Саая Мынмырович Бүроейниң кижи, хамааты, чогаадыкчы шынар-бүдүжүп бижиири, чогаалдары меңээ, чурттажы кижиге, белен, солун, таалаңчыг ышкаш сагындыраадаа, ооң долу овур-хевириң чуруптар мен деп бардам аас этпес мен. Сагыш-сеткил, угаан-бодал байлааның талазы-биле С. М. Бүрбе кижи бүрүзүнге-ле ынчаар аайлажып таварышпас, ховар салым-чаяаннарның эдилекчизи кылдыр бодун чонга бадыткап шыдаан ындыг-ла хөй эвес бот-тывынгырларның бирээзи. Бүгүде ону ең-не пептереңгей ыраажы, аялгачы, хөгжүмчү, артист деп хүлээп көргениндеи аңгыда, малчын, бухгалтер, шүлүкчү база кижи-дир дээрзин ооң 70 харлааның бүдүүзүнде бир-ле дугаар көстүп келген «Мөңге чырык» деп шүлүктериниң болгаш төөгү амыдыралындан сактыышкыннар номундан көрүп болур.

Саая Бүрбениң аялгачы салым-чаяанындан хамааарылгалыг болганы-даа чадавас, ооң шүлүк болгаш проза чогаалының баштайгы номунда шүлүктер ыры хемчээл, тургузуглуг, номчуурга, боттары-ла ырлаттының келирин эскербейн барып болбас. Чижээлээрге, «Чуртумга» деп шүлүктүң бирги строфазындан-на ону көрүп болур:

Мөгелер-даа девин, самнап
турганзы,
Мөңгүн-Тайгам бедик-бедик
дагларлыг.
Аңнар ында өрү, куду
оруктаан,
Арбын сүрүг ойда, чикте
чоргулаар.

Азы «Чедип келем, эжикей» деп сураглыг ырның сөзүглелиндеи-даа одуруларны ап көрээл:

Серипп, чымчак салгынныг
Чайгы кежээ магалыг.
Чаныныста аянга
Чедип келем, эжикей.
Ой-ой, чүрекей,
Эй-эй, чүрекей.
Чедип келем, эжикей.

Бир эвес поэзияга угланыышкынып тодаргайлаар болза, С. Бүрбени чүлдү-чүрээнден лирикага чаяаттынган дизе частыыг болбас:

Кедээр дөңде оолдуң, кыстың
Сымырашкан чугаа-соодуп
Кезек-кезек хүлүрткейнип,
Сырын келгеш, хоптаны-дыр.
(«Кедээ аалга»).

«Төрээн черим, төрелдерим» деп бөлүкте шүлүктериниң аттары оларның утка-шынарын боттары-ла чугаалап турар. Оларны тустуста дес-дараалай чыскаап салырга мындыг: «Ачамга», «Авамга», «Акымга», «Утбамга», «Оглумга», «Уруумга» болгаш оон-даа ыңай. Оларданулуг-бичии, эр-хөрээжендаа кижилериниң аастан дүшпес апарган «Малчын угбамга» деп шүлүк черле онзагай — үр чурттаар үүлесалымныг болган:

Кожагарлар сиртин кырлап,
Колхозунуң хоюн малдаан,
Човаг билбес угбам сеңээ
Чоргаарланмас аргам чок-тур.

Шүлүктүң маадыры угбай, ыраажының иезн-даа шагда чок. Композиторнуң бо чыындыда канчангаш-ла кирбейн барган элегиязында мындыг одуруглар оларның дугайында уранчыткан сактыышкын болуп артар:

Ишти-хөңүм кударалын
часкарган дег,
Ийи бора шижектер
эдип орлар.

Бо эпитафияга «Чурукчуга» деп шүлүктү кожун каар болза, ук чогаалдарның дирии, амыдыралга улам тодаргай апаар:

Чурукчу эш!Бийир-биле
Чурттуң, чонуң алган кагдың.
Амгы үе, келир үе
Ажы-төлү сени утпас.

Уруглар ырлары апарган «Школаже базыптар бис», «Сарлык оглу», «Кулунчак», «Час», «Бодаган» деп шүлүктер чаштарның дылыпга чоогу, чедингири, кыска, тодазы-биле үнелиг. Композитор-шүлүкчүнүң тыва школаларга, садиктерге таарыштыр тургускан ыры номнары, өөредилге программалары чедишкиниг ажыглаттынып, биче салгалдың эстетиктиг кижизидилгезинге буянныг салдарны чедирип турары таварылга эвес.

С. Бюрбе тоол болгаш төөгү чугааларны утка, хевирдаа талазы-биле кончуг солун чеченчиди шүлүктеп турар. Ооң чижээн чазый кожайны чалчазы канчаар кочулап, мегелээнин «Шыгжаг» деп тоолдан көрүп болур. Оон-биле бир дөмей, «Чеңбиге куруяк» деп калбарты бижээн амыдыралга болган таварылганы сагынгыр-тывынгыр тоолчуткан. Мындыг үлегерин бир-ле дугаарында Степан Сарыг-сол «Чырык-мергеч маадыр», «Агар сандан ыяш» деп чогаалдарында ажыглаанын номчукчулар билир боор.

Саая Бүрбениң шүлүк, проза номунга допчулалды кылып тура, ооң калбарты бижээн чогаалдарынга сайгарылга бээр сорулга салбаан мен. Оларны номчукчулар болур-чогууру-биле үнелээр дээрзинге бүзүрээр мен. Ынчалза-даа авторну тергиин эки билир, чурттажы кижи болганымда «Мөңге чырык» деп сактыышкында каксы адаттынган Чивеңдарган, Очур, Шожал, Тенек-Анарат, Сайык-Хөө, Дугур, Намчай-оол деп кижилерни карак-биле көрген кижи болгаш, олар Мөңгүн-Тайгага солун төөгү, амыдралдыг улус чораан дээрзин хереченлээр барымдаалыг мен. Ылаңгыя олар дайын чылдарында, ону арай сөөлзүредир-даа, боттарының бичии төрээн булуңунуң езулуг ла патриоттары чорааныы ыыттавайн баар эргем чок. Ук араттарның түс бүрүзүнге бүдүн-бүдүн тоожуларны-даа бижип болур ийик. Ынчалза-даа композитор-чогаалчының «хлевин» чаржалашпайн, оон «Чер» деп кыска тоожузунда болуушкуннар, кижилер, оларның салгалдары ам-даа чурттаан, делгереп чоруурун бадыткап каар бодаан мен. Бойлустуң ол коргунчуг халавы болган чайын школачы безин эвес турган, улустан дыңнаанам мындыг янзылыг чүве: үер элээн каш кижилериниң амы-тынын алгаш баарындан аңгыда, чалгынныг-даа бол, чайлап четтикпээн дээлдигеннерни, ужуп чорда-ла кыра шаап каан, тарбаганнарның үңүрлерин үрегдээш, боттарын ушта чалгын аппарган, бир аныяк кижи ону камгалаар дээш, боду сугга барган дижир чораан. Үеринің «демдээ» Ак-Адыр, Кара-Хову ынчаар ам-даа хоорганнар боон артнышаан. Коргунчуг шын ындыг.

Шүлүкчү С. Пюрбю биле композитор С. М. Бюрбениң кылып эп-найыралын «Чалыы назындан чарыдбас кижи» деп эгеден номчукчу сопуургал-биле номчуур дээрзинге чигаинмес мен. Саая Мынмырович Бюрбе бодунуң 70 хар юбилейин чаа ному-биле уткуп демдеглеп турарынга байыр чедирбес арга чок. Оон үүлези бүдүн-чоруу-ла чогузун!

Салчак МОЛДУРГА.

СПОРТ • СПОРТ • СПОРТ • СПОРТ •

ЧЕЖЕ ОРУК ЭРТКЕННЕР-ДИР

Санкт-Петербургтан Алма-Атага чедир 15 чуртту кежир, 9000 километр узун орукту боттарының инвалидтер колясказының педалын холдары-биле иттинин чорааш эрткеннер. Болдунмас, чүвени ыыдажып эрткеннери ол. Кымнар ол марафонга киришкенил? Олар дээрге мурнунда турган ССРЭ-ниң он беш республиказының төлээлери-дир. Оларны тускай бөлүк үдеп чораан: удуртукчузу болгаш тренери Челябинскиден Альбина Муталова, марафонуң администратору Людмила Симонова, эмчилер Олег биле Ольга Зинченколар, механик Владимир Бессонов болгаш оон дузалакчызы Ахмед Миняйаров, массаж кылырлар Аня Мяскова, Ира Клюева, үдекчи машинаның чолаачызы Олег Калугин дээш, оондаа оскелериниң спортчуларга чедирген үлүү улуг.

Ук марафонну «Приключение» клуб организастап эртиргеи. Марафонуң киржикчилери ноябрь 26-да Москвада чедип келген. Ноябрь 28-те «Макдональдс» ресторанга оларның-биле бирги пресс-конференция болуп эрткен.

ФИГУРЛУГ ЧУҢГУЛААШКЫН ЛИОН.

Эжеш фигурлуг чуңгулаашкынга Санкт-Петербургтуң спорт школазының төлээлери Марина Ельцова биле Андрей Бушков олар делегей турнирге латви спортчулар Лариса Бережная биле Олег Шляхов оларны мурнай бергеш типлекчи болганнар. Үшкү черни Германиядан спортчулар Мэнди Ветцель биле Инго Штойер ээлээн.

Хууда бирги чер дээш маргылдаага, көрүкчүлериниң манап турганы ышкаш, француз Сурия Бонали типлекчи болган. Россияның спортчузу Мария Бутырская бешки черни ээлээн.

КИКБОКСИНГ МОСКВА.

Екатеринбургтуң, Махачкаланың, Нальчиктиң, Пермьниң, Рязаньның, Ставропольдуң, Волгоградтың, Ульяновскинин болгаш Россияның оон-даа оске хоорайларындан спортчулар аныяктар ортузунга найысылалга бир-ле дугаар эрттиргеи маргылдаага киришкен. 156 спортчу киришкен ол делегесел «Крылья Советов» Спорт ордузунга болуп эрткен. Киржикчилер маргылдаа программазының ийи хевириинге маргышканнар:

(РосИТА—СЧТА).

ИНВЕСТИЦИЯ КОМПАНИЯЗЫ

АКЦИЯЛАРНЫҢ ӨРТЕК-ҮНЕЗИ

1994 чылдың декабрь 2-де

	Садып алыры	Садары
АХАН «Хопёр-Негоциант»	5050	5123
АХАН «Хопёр-Классик»	705	775
АХАН «Хопёр-Гарант»	3420	3500

Акцияларны дараазында адрестен садып ап болур силер: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 35, Амыдырал хандырылга бажыңы, 3-кү каът, тел. 2-61-56.

Чарлалдар бюрозу

АСТРОЛОГИЯ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ СЕМИНАР

Эмнелгениң профилактика төвүнүң баазазынга астрология талазы-биле семинарны Иркутскиниң астрология төвү бо чылдың декабрь 19-тан 23-ке чедир эрттирер.

Кызылда төптүң адрези: Найырал кудумчузу, бажың № 44, телефону 9-74-29.

ДЫҢНАДЫГ

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязы дараазында адресте турарын дыңнадып тур: Кызыл хоорай, Чүлдүм кудумчузунда 18 дугаарлыг бажың (Тыва Республиканың Чазааның бажыны, ийиги каът). Кабинет № 235. Телефоннарынын № № 3-64-60, 3-74-55.

КЫСКА ХУУСААДА

Тыва Республиканың төп диш эмнелгезинин диш кылыр салбыры **янзы-бүрү хевирлериниң диштерин** кыска хуусаада салып берип турарын дыңнадып тур.

Диш кылдыртып келген кижилерни 8 шактан 10 шакка чедир хүлээп алыр.

Салбырның адрези: Кызыл хоорай, Комсомольская кудумчузунда 34 дугаарлыг бажың, кабинет № 7.

САДЫП АП ТУРАР

Бистиң бүдүрүлгевис теве дүгүн болгаш хөвенни садып ап турар.

Адрезивис: Кызыл хоорай, Складская кудумчузу 5. **Телефон № 2-11-04.**

ДУЖААП ТУРАР

«Тувакомпосредкомпания» акционер ниитилел алды айдан бир чыл хуусаага чедир янзы-бүрү бараанар шыгжап кадагалаар складтарны арендаладып турарын дыңнадып тур. Оларның шөлү 536 болгаш 576 дөрбелчин метр. Складтар чылыг, чырык, сигнализациялыг болгаш бараан салыр черлерлиг. Оларны дүн-хүн чок хайгаарап турар.

Администрация бажынында чамдык кабинеттерни офис кылдыр дужаап турар.

Аренда дээш төлевирни дугуржуп алыр.

Ниитилелдиң адрези: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузунда 17 дугаар бажың. Айтырыг тургузар телефоннар: **3-33-43, 3-20-20, 4-18-82, 3-42-29.**

ХҮННҮҢ ТӨЛЕП БЭЭР

Кызыл хоорайның ажыл чок болгаш ажыл тыппайн турар хамаатыларынга материалдыг дузаламчы көргүзер болгаш оларны түр үеде ажылбиле хандырар сорулга-биле Кызыл хоорайның күш-ажыл болгаш чонну ажылга тургузар төвү **1994 чылдың декабрь 1-ден** эгелеп хоорайның **кудумчуларын аштаар телевирлиг хөй-ниити ажылын** организастап база ону акшаландырып эгелээн. Кол кезиннде кудумчуларның харын аштаар ажылдарны кылыр.

Ындыг ажылче дараазында кижилерни чорудуп болур:

1. Хоорайның күш-ажыл болгаш чонну ажылга тургузар төвүнүң үчёдунда турар болгаш турбайндаа турар кижилер.

2. Дээди өөредилге черлериниң студентилери, техникумнарның сургуулдары, школалар өөренікчилери бөлүктер азы класстар аайы-биле хостуг шактарында кээп ажылдап болур.

3. Материалдыг деткимче алыксап турар пенсионерлер болгаш еске-даа категориянын хамаатылары.

Ажыл төлевирин кылган ажылының хемчээлин барымдаалап хүннүң төлеп бээр.

Хөй-ниити ажылынче чорударының бижиин Кызыл хоорайның күш-ажыл болгаш чонну ажылга тургузар төвүнден алыр.

Оон адрези: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу 43. Айтырыг тодарадып алыр телефоннар: **2-43-04, 3-23-14, 3-27-88.**

КИНО

ДЕКАБРЬ 2

«НАЙЫРАЛ»: «Денис-хилиичекчи» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда. Видеозалга: «Быжыг тудуш» (АКШ) 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Күдээ» (2 сериялыг) 11.00, 17.00 шактарда. «Үүлгедиг болгаш кеземче» 14.00 шакта.

«ВОСТОК»: «Өлүмнүг чепсек-3» 13.00, 15.00, 17.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Изиг кыстар» 13.00, 15.00, 17.00 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100 Индекс 667000

АГАР САНЫ: «Тыва соибанк» № 363505

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ДЭЭДИ ХУРАЛЫ ЧАЗАА БОЛГАШ СОЛУННУН КОЛЛЕКТИВИ

Кол өедактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол өедакторнуң оралакчызы), А. Б. Монгуш, М. Д. Оюн (харыысалгалыг секретарь), М. М. Саая (кол өедакторнуң оралакчызы), Н. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол өедактор — 3-43-34; келгеи кижилер күлээп алыр 3-33-91; 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; чер — 3-34-26; кол өедакторнуң оралакчылары — оралакчылары — 3-45-93

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19; 3-34-98; улетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-36-82, 3-34-57, культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15, медээлер болгаш спорт — 3-37-11, очулга — 3-34-39; 3-34-93; чагаа — 3-39-03, корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн баргында — 3-57-92, 3-14-94; бухгалтерия 3-41-16.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерствозунуң чанында парлалганын, медээлернин хостуг чоруун камгалаар галазы-биле Тывада хайгаарал черинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007

Солунда парлаттынган материалдарнын авторларынын бодалдары редакциянын туружу-биле дүүшпейн барын болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканын Парлалга болгаш информация галазы-биле Күрүне комитединин типографиязы: Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы — 14596. Индекс 54240. Чагыг № 35—251.